म्हणोनि शास्त्राचे घडते । नोहे प्रकारे बहुते । तरी मूर्खा मुमुक्षा येथे ।
काय गति पां ।। हा पुसावया अभिप्रावो । जो अर्जुन करी प्रस्तावो ।
तो सतराविया ठावो । अध्याया येथ ।। ज्ञा. १७ - २९ - ३०.

या अध्यायाच्या प्रारंभी श्री ज्ञानदेवांनी श्री निवृत्तिनाथांचे गणपतीच्या रूपकाने स्तवन केले आहे. गणपतीच्या स्मरणाने शंकरांनी त्रिपुरासुराचा वध करून देवांची केलेली मुक्तता, गणपतीचे वक्रतुंड, सूक्ष्म डोळे, हालणारे कान, तसेच त्याचे नृत्यक्रीडेतील कौशल्य या सर्वांचा उपयोग या रूपकात करून ज्ञानदेवांनी आपल्या गुरूचे आध्यात्मिक सामर्थ्य वर्णन केले आहे. शेवटी ते म्हणतात, 'सेवक होऊन तुमची भक्ति करणे हेहि आपल्या एकरस स्वरूपाच्या ठिकाणी खपत नाही. आपल्यात संपूर्णपणे नाहीसे होण्यातच आपली खरी भक्ति होईल. मला पूर्णकाम करून गीतेसारख्या अगाध ग्रंथावर व्याख्यान करण्याची योग्यता आपण प्राप्त करून दिलीत, या आपल्या सामर्थ्याचे शब्दांनी वर्णन करण्यास मी असमर्थ आहे. (१-२०).

'सोळाव्या अध्यायाच्या शेवटी भगवंतांनी असे सांगितले की, ज्याला आपले कल्याण खरोखरी व्हावे असे वाटत असेल, त्याने आपले कर्तव्यकर्म शास्त्राच्या कसोटीवर ठरवून त्याप्रमाणे वागणे आवश्य आहे. जो याप्रमाणे शास्त्राला अनुसरून कर्म करीत नाही, त्याला ऐहिक वा पारत्रिक कोणत्याहि प्रकारचे सुख मिळत नाही. यावर अर्जुनाने जी शंका देवापुढे मांडली त्यातून सतरावा अध्याय निर्माण झाला आहे. शास्त्र जाणून शास्त्राप्रमाणे श्रद्धापूर्वक कर्म करतो हा एक वर्ग व शास्त्राला डावलून कामाचा अंकित होऊन वागतो हा दुसरा वर्ग; यापेक्षा आणखी एक तिसरा वर्ग आहे व शास्त्राबद्दल आदर आहे; पण शास्त्रवचन समजण्याइतकी बुद्धि नाही. या लोकांची अडचण अर्जुन भगवंतापुढे मांडीत आहे. 'शास्त्रानुसार कर्म करावयाचे म्हटले तर आधी शास्त्रात एकवाक्यता असत नाही; नाना मतांतरे दिसून येतात. त्यांचा समन्वय करण्यासाठी लागणारी बुद्धि सर्वांना कोठून असणार ? शिवाय शास्त्रानुसार कर्म करावयाचे असे म्हटले, तरी कर्म बिनचूकपणे सिद्धीस जाण्यासाठी लागणारी सामुग्री व देश, काळ यांची अनुकूलता हे सर्व जमून येणे जवळ जवळ असंभवनीय आहे. अशा स्थितीत ज्यांच्या ठिकाणी श्रद्धा आहे पण जे अज्ञानी आहेत, त्यांनी कर्म केल्यावर त्यांना कोणती गति मिळते ?' अर्जुनाच्या या शंकेचे सविस्तर उत्तर या अध्यायात श्रीभगवान देत आहेत. (२१-४८).

'नुसत्या श्रद्धेच्या भांडवलावर मोक्ष मिळवणे हे वाटते तितके सोपे नाही. कारण श्रद्धा जरी सर्वत्र दिसून येत असली, तरी ती कोणत्या प्रकारची आहे हे खरे महत्त्वाचे आहे. जगातील प्राणिमात्र त्रिगुणांनी बनलेले आहेत. या तीन गुणांपैकी कोणता तरी एक गुण इतर दोन गुणांपेक्षा अधिक प्रमाणात आढळून येतो व त्या गुणाप्रमाणे ही श्रद्धा बनत असते. पुरुषाच्या ठिकाणच्या गुणानुसार ही श्रद्धा कशी दिसून येते ते सांगतो. (४९-७५). सात्त्विक पुरुषाच्या ठिकाणी, श्रद्धेचे रूपांतर, विद्या संपादन करावी, यज्ञ करावे यात होते. राजसी श्रद्धेचे लोक राक्षस व यक्ष यांचे भजन करतांना दिसतात व तामसी पुरुषांच्या ठिकाणची श्रद्धा प्राणिमात्रांच्या घातपाताकडे वळते; त्यासाठी हे लोक भूते व प्रेते यांचे अमंगळ समुदाय गोळा करतात. या तीन श्रद्धांपैकी राजस व तामस प्रकार टाकून देऊन सात्त्विक श्रद्धेचाच अंगीकार मुमुक्षूने करावा. सात्त्विक श्रद्धा असणारा पुरुष मतिमंद असला व त्याला जरी शास्त्राध्ययन घडले नाही, तरी तेवढ्यावरून त्याला मोक्ष दुरावत नाही. ज्यांना शास्त्र अवगत आहे व त्याप्रमाणे जे वागतात, अशा पुरुषांच्या पावलावर पाऊल टाकून तो सात्त्विक श्रद्धायुक्त पुरुष जर जाईल तर ते ज्ञानी पुरुष ज्या मोक्षाच्या मुक्कामाला जातात, त्याच मुक्कामाला हाहि निःसंशय जाईल. (७६-९२).

स्वतःला शास्त्र कळत तर नाहीच, पण त्याबद्दल आस्था व आदर म्हणजे श्रद्धाहि नाही; असेहि कांही पुरुष असतात. ते क्षणिक ऐश्वर्याच्या जोरावर शास्त्रानुसार वागणाऱ्या पुरुषाचा तिरस्कार करतात व मनाला येईल तसे शास्त्रबाह्य वागतात. लोकांना पीडा करणे हेच त्यांचे ब्रीद असते. त्यांच्या या वागण्याने सर्वान्तर्यामी असणारा जो मी त्या मलाच पर्यायाने दुःख होते. वास्तविक या लोकांचे चुकूनसुद्धा नांवहि घेऊ नये, पण या लोकांचा त्याग करण्याकरिता, हे कोणत्या प्रकारचे लोक आहेत ते समजणे अवश्य आहे; म्हणून त्यांचा मी उल्लेख केला. या दुष्ट लोकांचा त्याग करून जेणेकरून सात्त्विक वृत्ति वाढेल असेच आचरण मनुष्याने ठेवावे व सात्त्विक आहार सेवन करून सात्त्विक कर्मेच (यज्ञ, तप, दान) करावीत; म्हणजे मोक्षाच्या वाटेवरच त्यांची पाउले पडतील. आहाराचा व वृत्तीचा फार निकटचा संबंध आहे. मनुष्य ज्या प्रकारचा आहार घेतो, त्याप्रमाणे त्याच्या शरीरातील रक्तमांसादि धातू बनत असतात व धातूंप्रमाणे मनुष्याचा स्वभाव तयार होतो. (९३-११९).

प्रत्येक मनुष्याचा आहार त्याच्या आवडीवर अवलंबून असतो. ही रुचि त्याच्या गुणांवर अवलंबून असते, म्हणून तीन गुणांप्रमाणे प्राणिमात्रांचे आहारहि तीन प्रकारचे झाले आहेत. सत्त्वगुणी पुरुषाला मधुर, गोड, रसभरीत व स्निग्ध असा आहार आवडतो. हा आहार जरी डोळ्यात एकदम भरत नसला, तरी त्याचा परिणाम मात्र फार मोठा आहे. सात्त्विक आहार सेवन करणाराचे शरीर रोगमुक्त व मन प्रसन्न असते. (१२०-१३७). राजस पुरुषाला कडू, आंबट, खारट, अति उष्ण व झणझणीत तिखटाचे असे पदार्थ आवडतात. याचा परिणामहि तसाच म्हणजे शरीर रोगमय व मन दुःखी असा होतो. (१३८-१५२). तमोगुणी पुरुषाचा आहार पाहिला की चिळस उत्पन्न होते. कुजलेले, सडलेले घाण पदार्थ तो तमोगुणी पुरुष आपल्या बायकापोरांना एकाच ताटात घेऊम, चिवडून खातो. शास्त्रांनी जे खाऊ व पिऊ नये म्हणून सांगितले तेच हा सेवन करतो. त्यापासून यातना, दुःख व क्लेश हे फळ त्याक्षणीच त्याला भोगावे लागते. (१५३-१६८).

प्राणिमात्रांचा आहार जसा तीन प्रकारचा आहे, तसे ते जे कर्म करतात तेहि गुणांप्रमाणे तीन प्रकारचे आहे. त्यापैकी यज्ञ, तप व दान यांचे प्रकार सांगतो. प्रथम यज्ञाचे प्रकार सांगतो. सात्त्विक यज्ञ करणारा आपले कर्म विधिप्रमाणे यथासांग करतो व तसे करूनहि त्या यज्ञापासून फळाची यत्किंचितहि अपेक्षा ठेवीत नाही, किंवा मी ते कर्म केले असा फुंज बाळगीत नाही. (१६९-१८४). यज्ञ करणारा राजस पुरुष सात्त्विक पुरुषाप्रमाणे यज्ञाचे आचरण करतांना दिसतो; परंतु त्याची नजर यज्ञातून निर्माण होणाऱ्या फलावर असते व आपले याज्ञिकपण जगात प्रसिद्ध व्हावे अशी त्याला हाव असते. (१८५-१८८). तामस पुरुषांच्या यज्ञात विधि, उपचार, पूजा, दक्षिणा यांचा पत्ता नसतो. त्यांचा यज्ञ म्हणजे यज्ञाचे नांव पुढे करून स्वैर आचरणच असते. (१८९-१९५).

तपाचे गुणानुसार तीन प्रकार आहेत; पण त्यातहि पुन्हा शारीरिक, वाचिक व मानसिक असे ज्या अंगाने ते तप घडते त्यास अनुसरून भेद आहेत. स्वधर्माप्रमाणे आचरण करून देह झिजवावा व देहाची आसक्ति घालवावी, असा हेतु शारीरिक तपात असतो. त्यासाठी देवाची पूजा, यात्रा करणे, पीडलेल्यांना व संकटग्रस्तांना मदत करणे, विधियुक्त आचार व विनय यांनी संपन्न, आईवडील, गुरु यांची सेवा करणे, सर्वांपुढे नमून वागणे, परोपकार, ब्रह्मचर्य हे मार्ग आहेत. (१९६-२१४).

हे सर्व मुख्यतः शरीराने घडणारे म्हणून याला शारीरिक तप म्हटले. वाणीच्या तपात मृदु, पथ्यकर, सत्य पण गोड व ऐकणाऱ्याच्या ठिकाणचे अज्ञान जाऊन तो ज्याच्या योगाने निःसंदेह होईल, असे बोलणे येते. वेद अथवा नाम या ठिकाणी वाणी रंगून जाणे, हे या तपाचे ठळक लक्षण आहे. (२१५-२२३).

मानस तपामुळे आत्मदर्शन होते व त्यामुळे मन निःसंदेह व निश्चल होते, कृतकृत्यता प्राप्त होते, वैराग्यादिक साधनांचा शीणभाग नाहीसा झालेला असतो. (२२४-२३७). आता हेच तीन प्रकार गुणांप्रमाणे तीन प्रकारचे कसे होतात ते सांगतो. सात्त्विक तपी पुरुष शुद्ध अंतःकरणाचा व आस्तिक बुद्धीचा असतो. तो फळाशा टाकून तप करीत असतो. (२३८-२४१). पैसा मिळावा, लोकात प्रतिष्ठा वाढावी या हेतूने जे तप केले जाते ते राजस तप होय. हे तप करतांना अपेक्षेप्रमाणे फळ आले नाही तर ते मध्येच टाकून देण्यास राजस पुरुष कमी करीत नाही. (२४२-२५२). तमोगुणी पुरुषाच्या तपात मूर्खपणाच आढळून येतो. तो आपल्या शरीराला पीडा व क्लेश देतो आणि शिवाय असे करण्यात दुसऱ्याचा घात व्हावा असा त्याचा दुष्ट हेतु असतो. (२५३-२६३).

कर्माचा आणखी एक प्रकार जे दान, तेहि गुणांच्या अनुरोधाने तीन प्रकारचे झाले आहे. स्वधर्माने मिळविलेला पैसा स्वधर्मातच (योग्य देश, काल व पात्र पाहून) खर्च करणे हे सात्त्विक दान होय; यात दुसऱ्याला दान द्यावयाचे ते सन्मानाने दान करणे आपले कर्तव्य आहे या बुद्धीने देऊन पुन्हा त्यापासून प्रत्युपकाराची अपेक्षा मुळीच ठेवावयाची नाही. (२६४-२८३) रजोगुणी पुरुषाचे दान, देश, काल व पात्र या बाबतीत सात्त्विक दानाप्रमाणेच असते, पण त्यात फलाशेची व प्रत्युपकाराची जबरदस्त इच्छा असते. दान घेणाऱ्याच्या हातावर तो आपल्या कुटुंबातील सर्व मंडळींच्या पापांचे प्रायश्चित सोडतो व देतो तेहि अल्पच असते. शिवाय दिले म्हणून त्याला हळहळ लागून राहिलेली असते. (२८४-२९३). तामस दानाच्या ठिकाणी देश, काल व पात्र यांचा अभाव असतो. उलट ज्या नको त्याच गोष्टी दिसून येतात. चोरून आणलेले द्रव्य रात्रीच्या वेळी वेश्यागारांसारख्या ठिकाणी खर्च होते. चांगले सत्पात्री दान देण्याचा क्वचित् योग आला तरी त्याच्याहातून कवडीहि सुटायची नाही; पण शिव्या व निर्भर्त्सना मात्र हटकून मिळतील. (२९४-३०७). राजस व तामस या दोन्हींचा त्याग करून एका सत्त्वगुणाचाच अंगीकार करावा; म्हणून श्रद्धा, यज्ञ, तप व दान यांचे तीन प्रकार स्पष्टपणे सांगून भगवंत शेवटी म्हणतात, 'शुद्ध सत्त्वगुणाने युक्त होऊन शास्त्रविहित कर्म केले तर उत्तम लोकलोकांतराचे फळ जीवाला मिळेल; पण त्यात आणखी एका गोष्टीची भर घातली तरच साक्षात् मोक्षाची प्राप्ति होईल. एऱ्हवी स्वतंत्रपणे सात्त्विक कर्मसुद्धा मोक्षाला नेणार नाही.' मोक्षाप्रत नेणारी अशी कोणती गोष्ट आहे, ती जाणून घेण्याची अर्जुनाला उत्कंठा लागून राहिली. ती पाहून भगवान् ती वस्तु व तिचे महात्म्य सांगत आहेत. (३०८-३२७).

'ॐ तत् सत्' हे जे परब्रह्माचे नांव आहे, ते घेऊन सात्त्विक कर्में केली, तर मोक्षापर्यंत नेण्याचे सामर्थ्य कर्मात आणून ठेवण्याची शक्ति या नांवात आहे. वास्तविक अनादि, निर्गुण, निराकार ब्रह्माला नांव कोठून असणार ? पण श्रुतिमाउलीला, संसारतापाने पीडलेल्या लोकांची दया आली व या दुःखातून सोडवून जीवाला ब्रह्मप्राप्ती करून देण्यासाठी हे नांव तिने ब्रह्माला ठेवले. खुद्द ब्रह्मदेवाच्या ठिकाणी सृष्टि उत्पन्न करण्याची शक्ति या नामाच्या आवर्तनानेच आली. सात्त्विक कर्म या ब्रह्मनामाने युक्त होऊन आचरले असता, मोक्ष त्याचा चाकर होऊन पुढे येतो. हे नाम कसे घ्यावे, ते मात्र कळले पाहिजे. नाहीतर ते सात्त्विक कर्म करून व नाम जपून उपयोग होणार नाही. (३२८-३५३).

या नामाचा विनियोग असा आहे की, कर्माच्या आरंभी ध्यानाने ॐकाराचा अर्थ वृत्तीवर आरूढ करून मग ते वाचेने (ॐ असा) स्पष्ट उच्चार करून घ्यावयाचे आहे. ॐकाराने सहाय्य झालेल्या या विधियुक्त क्रियांना पुढे फळ येऊ लागले की, 'तत्' शब्दाचा विनियोग करावा, म्हणजे तत् शब्दाचे वाचक जे ब्रह्म त्या ब्रह्माला ते कर्म व फळ ही दोन्ही आपल्या ठिकाणी भोगावयास कांही शिल्लक न ठेविता, अर्पण करावीत.

याप्रमाणे कर्म ब्रह्मरूप होते; परंतु कर्म जरी ब्रह्मरूप झाले तरी तेवढ्याने पुरे काम होत नाही; कारण ब्रह्मार्पण करणारा (मी ते ब्रह्मार्पण केले या भावनेने) शिल्लक राहिलेलाच असतो व कर्ता जोपर्यंत असा वेगळा राहिलेला आहे, तोपर्यंत त्याची संसारातून सुटका नाही; म्हणून कर्ता ब्रह्मरूप होण्यासाठी 'तत्' शब्दाचा विनियोग कर्माच्या शेवटी सांगितलेला आहे (३५४-३७९). जेवढे म्हणून आकाराला आले आहे ते मिथ्या असून एक ब्रह्म निर्दोष आहे असे 'सत्' शब्द सांगतो. ब्रह्मरूप झालेल्या कर्माचे या 'सत्' शब्दांनी ऐक्य झाले म्हणजे शिल्लक कांहीच राहत नाही. आपल्यासह सर्व ब्रह्मच आहे, असा अद्वैत अनुभव त्याला प्राप्त होतो. (हे व्याख्यान करतांना श्री ज्ञानदेवहि ब्रह्मस्वरूप श्रीकृष्णात नाहीसे झालेले दिसतात.) या सत् शब्दाचा जीवावर आणखी एक मोठा उपकार आहे. कर्म करणारा बोलूनचालून मनुष्यच असतो. त्याने आपल्याकडून कर्म करण्यात कितीहि शिकस्त केली, तरी त्यात काहीतरी न्यून राहणे व शास्त्रमर्यादेचे क्वचित् उल्लंघन होणे संभवनीय आहे. आपल्या सत्पणाच्या सामर्थ्याने कर्मातील हा न्यूनत्वाचा व असत्पणाचा दोष घालवून त्याला पूर्ण व सत् कर्माच्या योग्यतेला हा सत् शब्द आणतो. अशारीतीने एऱ्हवी जीवाला जन्ममरणाच्या संसारात बांधणाऱ्या यज्ञदानादि कर्मांना त्यांच्या कर्त्यासह ब्रह्मापर्यंत पोचविण्याचे सामर्थ्य 'ॐ तत् सत्' या नामामध्ये आहे. परंतु या नामाची काय जरुरी आहे ? आपण फक्त नुसती मोठमोठी यज्ञ, तप, दान, कर्मेच करीत बसावे म्हणजे झाले; असा दुराग्रह धरला, तर त्यांच्या त्या तपश्चर्या, दाने, सर्व फुकट जातील. त्यांना ऐहिक भोगहि मिळणार नाही. मग परलोकाची गोष्ट बोलावयासच नको. (३८०-४२३).

जीवाला ब्रह्मप्राप्ति करून देणाऱ्या नामाचे महात्म्य श्रीकृष्णांच्या मुखातून ऐकत असता त्या ब्रह्मानंदात अर्जुन विरून गेला, त्याला युद्धाच्या घनघोर प्रसंगीहि समाधि लागली. हे पाहून सात्त्विक अंतःकरणाचा संजयहि त्या आनंदात नाहीसा होऊ लागला. अर्जुन हा त्याचा शत्रु; पण त्याच्यामुळे भगवंताच्या मुखातून हे अलौकिक भाषण ऐकावयास मिळाले, या उपकाराची त्याला आठवण होत होती व तो ती बोलून दाखवू लागला, परंतु धृतराष्ट्राला त्यामुळे राग येईल, म्हणून उघड स्तुति करण्याचे त्याने आवरते घेतले. असे या प्रसंगाचे बहारीचे वर्णन करून ज्ञानदेवांनी श्री निवृत्तिनाथांचे स्मरण करून हा अध्याय संपविला आहे. (४२४-४३३).

 अध्याय सतरावा : श्रद्धादिनिरूपणयोग

विश्वविकासित मुद्रा । जया सोडी तुझी योगनिद्रा । तया नमो जीवगणेंद्रा । सद्गुरु तुज ॥ १ ॥ त्रिगुणत्रिपुरीं वेढिला । जीवत्वदुर्गीं आडिला । तो आत्मा शंभूनें सोडविला । तुझिया स्मृती ॥ २ ॥ म्हणोनि शिवेंसी कांटाळा । गुरुत्वें तूंचि आगळा । तऱ्ही हळु मायाजळा- । माजीं तारूनि ॥ ३ ॥ जे तुझ्याविखीं मूढ । तयांलागीं तूं वक्रतुंड । ज्ञानियांसि तरी अखंड । उजूचि आहासि ॥ ४ ॥ दैविकी दिठी पाहतां सानी । तऱ्ही मीलनोन्मीलनीं । उत्पत्तिप्रळयो दोन्ही । लीलाचि करिसी ॥ ५ ॥ प्रवृत्तिकर्णाचां चाळीं । उठिला मदगंधानिळीं । पूजीजसी नीलोत्पळीं । जीवभृंगाचां ॥ ६ ॥ पाठीं निवृत्तिकर्णताळें । आहाळी ते पूजा विधुळे । तेव्हां मिरविसी मोकळें । आंगाचें लेणें ॥ ७ ॥ वामांगीचा लास्यविलासु । जो हा जगद्रूप आभासु । तो तांडवमिसें कळासु । दाविसी तूं ॥ ८ ॥ हें असो विस्मो दातारा । तूं होसी जयाचा सोयरा । सोइरिकेचिया व्यवहारा । मुकेचि तो ॥ ९ ॥ फेडितां बंधनाचा ठावो । तूं जगद्बंधु ऐसा भावो । धरूं वोळगे उवावो । तुझांचि आंगीं ॥ १० ॥ दुजयाचेनि नांवें तया । देहही नुरेचि पैं देवराया । जेणें तूं आपणपयां । केलें दुजें ॥ ११ ॥ तूतें करूनि पुढें । जे उपायें घेती दवडे । तयां ठासी बहुवें पाडें । मागांचि तूं ॥ १२ ॥ जो ध्यानें सूये मानसीं । तयालागीं नाहीं तूं त्याचां देशीं । ध्यानही विसरे तेणेंसीं । वालभ तुज ॥ १३ ॥ तूतें सिद्धचि जो नेणे । तो नांदे सर्वज्ञपणें । वेदांही येवढें बोलणें । नेघसी कानीं ॥ १४ ॥ मौन गा तुझें राशिनांव । आतां स्तोत्रीं कें बांधों हाव । दिससी तेतुली माव । भजों काई ॥ १५ ॥ दैविकें सेवकु हों पाहों । तरी भेदितां द्रोहोचि लाहों । म्हणोनि आतां कांहीं नोहों । तुजलागीं जी ॥ १६ ॥ जैं सर्वथा सर्वही नोहिजे । तैं अद्वया तूतें लाहिजे । हें जाणें मी वर्म तुझें ।

 अध्याय सतरावा : श्रद्धादिनिरूपणयोग

ज्या तुझी योगमाया विश्वरूपी प्रफुल्लित आकाराला प्रकट करते व जो जीवरूपी गणांचा तूं स्वामी (गणपति) त्या सद्गुरो, तुला नमस्कार असो. १. (पूर्वी त्रिपुरासुराचा वध करून देवांना मुक्त करण्याचे वेळी शंकरास गणपतीची स्तुति करावी लागली. तो प्रसंग मनात आणून ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात.) सत्त्व, रज, तमरूपी तीन शहरांनी वेढलेला व जीवभावरूपी किल्ल्यात अडकलेला, जो आपला आत्मा, तो शिवाने गुरुरूपी तूं जो गणेश, त्या तुझे स्मरण करून सोडवला. २. म्हणून शिवाबरोबर तुझी तुलना केली असता श्रेष्ठत्वाने तूंच अधिक आहेस. तरी पण (मुमुक्षु जीवांना) मायारूपी जळातून तारतोस, म्हणून तूं (भोपळ्यासारखा) हलका आहेस. ३. जे तुझ्याविषयी अज्ञानी आहेत, त्यांचेपासून तूं आपले मुख एकीकडे फिरवले आहेस आणि ज्ञानवानांना तर तूं नेहमी सन्मुखच आहेस. ४. आपले डोळे पाहिले तर बारीक आहेत; तरी त्या दृष्टीच्या झाकण्यात व उघडण्यात (ज्ञानाच्या संकोचात व विकासात), जगाचे उत्पत्ति व प्रलय ही दोन्ही आपण सहज करता. ५. प्रवृत्तिरूपी कानाच्या हालण्याने, गंडस्थळातून वाहणाऱ्या मदाच्या सुवासाने युक्त असलेला जो वारा सुटला, त्याला भुलून जीवरूपी भ्रमर तुझ्या मस्तकावर गोळा झाले. त्या जीवभ्रमररूपी निळ्या कमळांनी तूं पूजीला गेला आहेस. ६. नंतर जेव्हां निवृत्तिरूपी कानाच्या हालण्याने ती बांधलेली पूजा उधळून जाते; तेव्हां आपल्या मोकळ्या शरीराचा अलंकार तूं मिरवितोस. ७. माया हिच कोणी तुझी स्त्री, तिची नृत्यक्रीडा, हाच जो जगद्रूपी आभास, त्यातील कौशल्य (मायेचे आपल्या नृत्यक्रीडेत जगदाभास दाखविणे हे) तूं आपल्या नृत्याच्या द्वारे दाखवितोस. (तुझ्या आश्रयाने असणारी जी माया, तिची जगदाभासरूपी नृत्यक्रीडा तूं आपल्या अस्तित्वावर दाखवितोस). ८. हे श्रीगुरो, हे राहू द्या. आश्चर्य हे आहे, तूं ज्याचा सोयरा होतोस, तो सोयरेपणाच्या व्यवहाराला मुकतो. (म्हणजे तूं ज्याच्यावर प्रेम करतोस, त्याला सर्वत्र आत्मप्रतीति होत असल्यामुळे, त्याची आपपरभावना नाहीशी होते). ९. तूं (अहंकारादि संसार) बंधनांचा ठावठिकाणा नाहीसा करणारा आहेस, म्हणून 'जगद्बंधु' या नांवाचा अभिप्राय तुझ्याच ठिकाणी प्रशस्तपणाने लागतो (जगद्बंधु हे नांव तुला यथार्थ शोभते). १०. हे देवराया, (देहदृष्ट्या) दुसरा जो तूं, त्या तुला, ज्याने आपले रूप मानले त्याला द्वैताच्या नांवाने स्वतः चा देहहि (वेगळा) उरत नाहीच (म्हणजे जो तुला आपला आत्मा समजला, त्याला आपल्यासहवर्तमान, संपूर्ण जग आत्मरूप दिसते). ११. तुला विषय करून तुझ्या प्राप्तीच्या साधनद्वारा जे धाव घेतात, त्यांना तूं फार दूर राहतोस. १२. जो ध्यानाच्या योगाने तुला मनात आणू पाहतो, त्याच्या ध्यानाला विषय होईल असा तूं त्याच्या वृत्तीत नाहीस व जो ऐक्यबोधात तुझे ध्यानहि विसरतो, त्यावर तुझे प्रेम असते. १३. जो तुला सिद्धच (कृतीने प्राप्त होण्याजोगा नव्हे) असा जाणत नाही, (म्हणून जो शब्दादि साधनांनी तुझे आकलन करण्याचा प्रयत्न करतो) तोच सर्व जाणणारा म्हणून मिरवितो. त्या शब्दज्ञान्याच्या शब्दरूप साधनाने, (हे श्रीगुरो,) तुमची सिद्धि कशी होणार ? कारण सर्वज्ञ म्हणून गाजलेल्या शब्दराशीरूप वेदाने केलेले आपले वर्णन, जेथे आपल्या कानापर्यंत येण्याची पंचाईत पडते, तेथे त्या शब्द ज्ञानाचा काय पाड ? १४. महाराज, मौन हे आपल्या जन्मराशीवरून काढलेले आपले नांव आहे. असे असल्याकारणाने मी स्तुति करण्याची उत्कट इच्छा कोठे बाळगू ? जे तुझे स्वरूप मला दृश्यत्वेकरून दिसत आहे, ते सर्व मिथ्या आहे. तर मग मी भजन कशाचे करावे ? १५. हे देवा, जर मी तुमचा सेवक होऊ पाहीन, तर (तुमच्या एकरस स्वरूपात सेव्य व सेवक असा) भेद उत्पन्न केल्यामुळे मला तुमचा द्रोह केल्याचे पातक प्राप्त होईल. म्हणून महाराज, तुमच्या संबंधाने मी स्वतः कांहीच होत नाही. (तुमच्याहून कोणत्याच प्रकाराने वेगळा राहत नाही). १६. जेव्हां सर्व प्रकारे सर्व न व्हावे (म्हणजे जेव्हां कशाची अहंता घेऊ नये). तेव्हां

आराध्यलिंगा ।। १७ ।। तरी नुरोनि वेगळेंपण । रसीं भजिन्नलें लवण । तैसें नमन माझें जाण । बहु काय बोलों ।। १८ ।। आतां रिता कुंभ समुद्रीं रिगे । तो उंचबळत भरोनि निगे । कां दशी दीपसंगें । दीपुचि होय ।। १९ ।। तैसा तुझिया प्रणती । मी पूर्ण जाहलों श्रीनिवृत्ति । आतां आणीन व्यक्ती । गीतार्थु तो ।। २० ।। तरी षोडशाध्यायशेखीं । तिये समाप्तीचां श्लोकीं । जो ऐसा निर्णयो निष्टंकीं । ठेविला देवें ।। २१ ।। जे कृत्याकृत्यव्यवस्था । अनुष्ठावया पार्था । शास्त्रचि एक सर्वथा । प्रमाण तुज ।। २२ ।। तेथ अर्जुन मानसें । म्हणे हें ऐसें कैसें । जे शास्त्रेंवीण नसे । सुटिका कर्मा ।। २३ ।। तरी तक्षकांची फडे । ठाकोनि कैं तो मणि काढे । कैं नाकींचा केशु जोडे । सिंहाचिये ।। २४ ।। मग तेणें तो वोंविजे । तरीच लेणें पाविजे । एऱ्हवीं काय असिजे । रिक्तकंठीं ।। २५ ।। तैसी शास्त्रांची मोकळी । यां कैं कोण वेंटाळीं । एकवाक्यतेचां फळीं । पैसिजे कैं ।। २६ ।। जालयाही एकवाक्यता । कां लाभे वेळु अनुष्ठितां । कैंचा पैसारु जीविता । येतुलालिया ।। २७ ।। आणि शास्त्रें अर्थें देशें काळें । या चहूंही जें एक फळे । तो विपावो कीं कां मिळें । आघवयांसी ।। २८ ।। म्हणौनि शास्त्राचें घडतें । नोहे प्रकारें बहुतें । तरी मूर्खां मुमुक्षां येथें । काय गति पां ।। २९ ।। हा पुसावया अभिप्रावो । जो अर्जुन करी प्रस्तावो । तो सतराविया ठावो । अध्याया येथ ।। ३० ।। तरी सर्वविषयीं वितृष्णु । जो सकळकळीं प्रवीणु । कृष्णाही नवल कृष्णु । अर्जुनत्वें जो ।। ३१ ।। शौर्या जोडला आधारु । जो सोमवंशाचा शृंगारु । सुखादि उपकारु । जयाची लीला ।। ३२ ।। जो प्रज्ञेचा प्रियोत्तमु । ब्रह्मविद्येचा विश्रामु । सहचरु मनोधर्मु । देवाचा जो ।। ३३ ।।

अर्जुन उवाच :

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विताः । तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः ।। १ ।।

तो अर्जुन म्हणे गा तमालश्यामा । इंद्रियां फांवलिया ब्रह्मा । तुझा बोलु आम्हां । साकांक्षु पैं जी ।। ३४ ।। जे शास्त्रेंवांचूनि आणिकें । प्राणिया स्वमोक्षु न देखे । ऐसें कां कैंपखें । बोलिलासी ।। ३५ ।। तरी न मिळेचि तो देशु । नव्हेचि काळा अवकाशु । जो करवी शास्त्राभ्यासु । तोही दुरी ।। ३६ ।। आणि अभ्यासीं विरजिया । होती जिया सामुग्रिया । त्याही नाहीं आपैतिया । तिये वेळीं ।। ३७ ।। उजू नोहेचि प्राचीन । नेदिचि प्रज्ञा संवाहन । ऐसें ठेलें

अद्वय जो तू त्या तुझी प्राप्ती होते. हे आराध्यमूर्ते, हे तुझे वर्म मी जाणत आहे. १७. तर फार काय सांगू ? जसे मीठ वेगळेपणाने न उरून पाण्याला भजते (म्हणजे पाण्याशी तद्रूप होऊन राहते,) तसे माझे नमन आहे असे समजा. १८. आता रित्या घागरीने समुद्रात प्रवेश केल्यावर ती उचंबळत भरून निघते, अथवा वात दिव्याच्या संगतीने दिवाच होते; १९. त्याप्रमाणे हे श्री निवृत्तिनाथा, तुम्हाला नमस्कार करून मी पूर्ण झालो. आता मी गीतेचा अर्थ प्रकट करीन. २०. तर सोळाव्या अध्यायाच्या अखेरीस, त्या समाप्तीच्या शेवटच्या श्लोकात, देवाने निश्चयात्मक रीतीने जो असा सिद्धांत स्थापित केला, २१. तो हा की, अर्जुना कृत्य व अकृत्य यांची रीति आचरणात आणण्यास तुला एक शास्त्रच पूर्णपणे प्रमाण मानले पाहिजे. २२. तेव्हां अर्जुन मनामध्ये असे म्हणाला की, कर्मालाहि शास्त्रावाचून सुटका नसावी असे कां असावे ? कर्म करण्याला मोकळीक नाही का ? २३. तर तक्षक नांवाच्या नागाजवळ जाऊन त्याच्या फणीतील मणि कसा काढावयाचा ? व सिंहाच्या नाकातील केस कोठे मिळावयाचा ? २४. मग त्या केसात तो मणि ओवावा तरच दागिना प्राप्त करून घ्यावा; नाहीतर काय मोकळ्या गळ्याने राहावे ? २५. त्याप्रमाणे शास्त्रांचा जो मतभेद, त्याला कोण कधी आकलन करील ? व एकवाक्यतेच्या फळात केव्हां प्रवेश होईल ? २६. जरी एकवाक्यता झाली, तरी त्याप्रमाणे वागण्यास (आचरण करण्यास) वेळ कसा मिळेल ? एवढ्याला (शास्त्रांची एकवाक्यता करणे व त्याप्रमाणे कर्माचरण करण्याला) आयुष्याचा विस्तार कोठून मिळणार ? २७. आणि शास्त्राचे ज्ञान, लागणारी द्रव्यादि सामुग्री, सांगितलेले ठिकाण व योग्य काल, या चार साधनांचा एकत्र योग येऊन, जे कर्म पार पडणार, हे तर क्वचितच घडणार; (कारण) सर्वांना हा असला योग कोठून साधणार ? २८. म्हणून शास्त्राने सांगितल्याप्रमाणे सर्व घडून येणे, हे पुष्कळ अंशी असंभवनीय असे आहे, तर मग अशा स्थितीत अज्ञानी मुमुक्षू लोकांना कोणता मार्ग आहे ? २९. हा अभिप्राय विचारण्याकरीता अर्जुन जी प्रस्तावना करतो, तो येथे सतराव्या अध्यायाचा प्रसंग होय. ३०. तर सर्व विषयांच्या ठिकाणी जो (अर्जुन) निरिच्छ व सकल कलांमध्ये प्रवीण आणि (आश्चर्यरूप) श्रीकृष्ण खरा, परंतु त्यासहि आश्चर्य देणारा अर्जुनरूपी जो हा एक दुसरा कृष्णच आहे; ३१. जो अर्जुन शूरत्वास आधार प्राप्त झाला आहे, जो अर्जुन चंद्रवंशाचे भूषण आहे, दुसऱ्यास सुख देणे वगैरे उपकार करणे ही ज्याची लीला आहे; ३२. जो अर्जुन बुद्धीचा प्रियपति आहे, जो ब्रह्मज्ञानाची विसाव्याची जागा आहे आणि जो देवाच्या मनोधर्माप्रमाणे वागणारा सोबती आहे. ३३.

अर्जुन म्हणाला, हे कृष्णा, जे शास्त्रविधीचे (ते कर्म माहीत नाही म्हणून) उल्लंघन करून (केवळ) श्रद्धेने युक्त होऊन पूजनादि करतात, त्यांची गति काय होते बरे ? सात्त्विक, राजस की तामस ? १.

तो अर्जुन म्हणाला, तमाल वृक्षाप्रमाणे श्यामवर्ण असलेल्या श्रीकृष्णा, हे आमच्या इंद्रियांच्या अनुभवाला आलेल्या ब्रह्मरूप कृष्णा, तुझे बोलणे आम्हाला घोटाळ्यात पाडणारे वाटते. ३४. कारण की, शास्त्रावाचून दुसऱ्या कोणत्याहि उपायाने प्राण्याला आपल्या मोक्षाचे दर्शनहि होणार नाही, असे शास्त्राचा पक्षपात धरून तू काय म्हणून बोललास ? ३५. तर शास्त्रा-प्रमाणे कर्माचरण करण्याला योग्य म्हणून सांगितलेले असे स्थळच मिळत नाही व ते कर्म करावयास लागते तितके आयुष्य मिळत नाही व शास्त्राचा अभ्यास करविणारा जो गुरु त्याचाहि योग होत नाही. ३६. आणि ज्या सामुग्र्यांची अभ्यासाला मदत होते, त्या सामुग्र्यादेखील अभ्यास करण्याच्या वेळेला अनुकूल नसतात, ३७. ज्यांना पूर्वकर्म अनुकूल नाहीच, ज्यांना बुद्धि साह्य देत नाहीच, याप्रमाणे ज्यांना

आपादन । शास्त्रांचें जयां ॥ ३८ ॥ किंबहुना शास्त्रविखीं । एकही न लाहातीचि नखी । म्हणूनि उखिविखी । सांडिली जिहीं ॥ ३९ ॥ परी निर्धारूनि शास्त्रें । अर्थानुष्ठानें पवित्रें । नांदतात परत्रें । साचारें जे ॥ ४० ॥ तयां ऐसें आम्हीं होआवें । ऐसी चाड बांधोनि जीवें । घेती तयांचे मागावे । आचरावया ॥ ४१ ॥ धड्याचियां आखरां । तळीं बाळ लिहे दातारा । कां पुढांसूनि पडिकरा । अक्षमु चाले ॥ ४२ ॥ तैसें सर्वशास्त्रनिपुण । तयांचें जें आचरण । तेंचि करिती प्रमाण । आपलिये श्रद्धे ॥ ४३ ॥ मग शिवादिकें पूजनें । भूम्यादिकें महादानें । अग्निहोत्रादि यजनें । करिती जे श्रद्धा ॥ ४४ ॥ तयां सत्त्वरजतमां- । माजीं कोण पुरुषोत्तमा । गति होय ते आम्हां । सांगिजो जी ॥ ४५ ॥ तंव वैकुंठपीठींचें लिंग । जो निगमपद्माचा पराग । जिये जयाचेनि हें जग । अंगच्छाया ॥ ४६ ॥ काळ सावियाचि वाढु । लोकोत्तर प्रौढु । अद्वितीय गूढु । आनंदघनु ॥ ४७ ॥ इयें श्लाघिजती जेणें बिकें । तें जयाचें आंगीं असिकें । तो श्रीकृष्ण स्वमुखें । बोलत असे ॥ ४८ ॥

श्रीभगवानुवाच :

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा । सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां श्रृणु ॥ २ ॥

म्हणे पार्था तुझा अतिसो । घेई गा आम्ही जाणतसों । शास्त्राभ्यासाचा आडसो । मानितोसि कीं ॥ ४९ ॥ नुसधियाची श्रद्धा । झोंबों पाहसी परमपदा । तरी तैसें हें प्रबुद्धा । सोहोपें नोहे ॥ ५० ॥ श्रद्धा म्हणितलियासाठीं । पातेजो नये किरीटी । काय द्विजु अंत्यजघृष्टीं । अंत्यचि नोहे ॥ ५१ ॥ गंगोदक जरी जालें । तरी मद्यभांडां आलें । तें घेवों ये कांहीं केलें । विचारीं पां ॥ ५२ ॥ चंदनु होय शीतळू । परी अग्नीसी पावे मेळू । तैं हातीं धरिला जाळू । न शके काई ॥ ५३ ॥ कां किडाचिये आटतिये पुटीं । पडिलें सोळें किरीटी । घेतलें चोखासाठीं । नागवीना ॥ ५४ ॥ तैसें श्रद्धेचें दळवाडें । आंगें कीर चोखडें । परी प्राणियांचां पडे । विभागीं जैं ॥ ५५ ॥ तैं प्राणिये तंव स्वभावें । अनादिमायाप्रभावें । त्रिगुणाचेचि आघवे । वळिले आहाती ॥ ५६ ॥ तेथही दोन गुण खांचती । मग एक धरी उन्नती । तैं तैसियाचि होती वृत्ती । जीवांचिया ॥ ५७ ॥ वृत्तीऐसें मन धरिती । मनाऐसी क्रिया करिती । केलियाऐसी वरिती । मरोनि देहें ॥ ५८ ॥ बीज मोडे झाड होये । झाड मोडे बीजीं सामाये । ऐसेनि कल्पकोडी जाये । परी जाति न नशे ॥ ५९ ॥ तियापरी यियें अपारें । होतां जातां जन्मांतरें । परी त्रिगुणत्व

शास्त्राचे संपादन दूर राहिले; ३८. फार काय सांगावे ! शास्त्राभ्यासाविषयी टेकण्याला एकहि आधार मिळत नाहीच म्हणून ज्यांनी (शास्त्रांची) वाटाघाट टाकली; ३९. परंतु शास्त्रांचा (विचाराने) निश्चय करून व शास्त्रांच्या अर्थाप्रमाणे पवित्र आचरण करून, परलोकात जे खरोखरच नांदत आहेत. ४०. त्यांच्यासारखे आम्ही व्हावे, अशी जीवाशी इच्छा बाळगून, तसे आचरण करण्याकरिता जे त्यांच्या मार्गाचे अवलंबन करतात. ४१. अहो महाराज, धड्यातील अक्षरे पाहून त्याखाली तसे हुबेहूब मूल लिहिते, अथवा डोळसाला पुढे करून जसा आंधळा त्याच्या मागे चालतो. ४२ त्याप्रमाणे जे सर्व शास्त्रात निपुण असतात, त्यांचे जे आचरण असते, तेच (आचरण) आपल्या श्रद्धेला जे प्रमाण करतात (त्यांच्यावर श्रद्धा ठेऊन त्याप्रमाणे वागतात). ४३. मग शिवादिक देवांच्या पूजा, भूमिदानादिक मोठी दाने व अग्निहोत्रादिक यज्ञ जे श्रद्धेने करतात, ४४. त्यांना, हे पुरुषोत्तमा, सत्त्व, रज व तम यापैकी कोणती गति प्राप्त होते ते आम्हाला सांगा. ४५. तेव्हां जो वैकुंठस्थानाचे आराध्यदैवत आहे व जो वेदरूपी कमलातील पराग आहे व ज्याच्या अंगाच्या छायेने (ज्याच्या आश्रीत मायेने) हे जग जगते, ४६. स्वभावतःच असलेली काळाच्या ठिकाणची प्रबलता व (जगात आढळून येणारे) लोकोत्तरपणा व प्रौढपणा, अद्वैतत्त्व, गूढता आणि आनंदघनता, (हे गुण) ४७. त्या गुणांचा जो बोलबाला आहे, तो ज्याच्या जोरावर आलेला आहे, ते सामर्थ्य ज्याच्या ठिकाणी पूर्णपणे आहे तो श्रीकृष्ण प्रभु, आपल्या मुखाने सांगत आहे. ४८.

श्रीकृष्ण म्हणाले, प्राण्यांची ती स्वाभाविक श्रद्धा सात्त्विक, राजस आणि तामस अशा तीन प्रकारची असते, ती ऐक. २.

देव म्हणतात, अर्जुना, तुझा आग्रह आम्ही जाणत आहो असे समज. तूं शास्त्राभ्यासाची अडचण मानीत आहेस ना ? ४९. नुसत्या श्रद्धेने मोक्षाला स्वाधीन करू पाहतोस, तर चतुर अर्जुना, हे तसे सोपे नाही. ५०. अर्जुना, श्रद्धा म्हणून म्हटले की, केवळ श्रद्धेनेच कार्यभाग होईल, असा विश्वास धरू नये. (कारण की, ती श्रद्धा कोणत्या प्रकारची असेल. ते सांगता येत नाही) अंत्यजाच्या संसर्गाने द्विजहि अंत्यजच होत नाही काय ? ५१. गंगेचे पाणी जरी असले तरी ते दारूच्या भांड्यातून आले, तर ते घेता येईल काय ? विचार कर बरे. ५२. चंदन हा स्वभावतः थंड आहे; परंतु त्याचा अग्निशी संबंध झाला असता, तो हाती धरला तर जाळू शकणार नाही काय ? ५३. अथवा अर्जुना, हिणकस सोने आटवीत असलेल्या मुशीत, उत्तम सोने पडले असता, त्याचा हिणकसाशी संयोग झाल्याने ते हिणकस होईल. असे असता, ते सोने उत्तम आहे, अशा समजुतीने घेतले तर त्यापासून नुकसान होणार नाही काय ? ५४. त्याप्रमाणे श्रद्धेचे स्वरूप स्वभावतः शुद्ध आहे; परंतु ज्या वेळी ती प्राण्यांच्या वाटणीस येते; ५५. प्राणी तर स्वभावतः अनादि असलेल्या मायेच्या सामर्थ्याने सर्व त्रिगुणांचेच बनलेले आहेत. ५६. त्या त्रिगुणात देखिल दोन गुण कमी होतात व मग एक वाढतो, त्या वेळेला जीवांच्या वृत्ति त्या वाढत्या गुणासारख्या होतात. ५७. ते जीव वृत्तीप्रमाणे (अंतःकरणाच्या स्थितीप्रमाणे संकल्प करतात; संकल्पाप्रमाणे कर्मे करतात आणि मेल्यावर केलेल्या कर्माप्रमाणे देह स्वीकारतात. ५८. बीज नाहीसे होऊन त्याचे झाड होते, झाड नाहीसे होऊन त्याचा बिजात समावेश होतो; हा क्रम कोट्यावधी कल्पे चालला तरी (झाडाची) जात नष्ट होत नाही. ५९. त्याप्रमाणे ही असंख्य जन्मांतरे होत जात असता, प्राण्यांचे

न व्यभिचरे । प्राणियांचें ।। ६० ।। म्हणूनि प्राणियांचां पैकीं । पडिली श्रद्धा अवलोकीं । ते होय गुणासारिखी । तिहीं ययां ।। ६१ ।। विपायें वाढे सत्त्व शुद्ध । तेव्हां ज्ञानासी करी साद । परी एका दोघे वोखद । येर आहाती ।। ६२ ।। सत्त्वाचेनि आंगलगें । ते श्रद्धा मोक्षफळा रिगे । तंव रज तम उगे । कां पां राहाती ।। ६३ ।। मोडोनि सत्त्वाची त्राये । रजोगुण आकाशें जाये । तेव्हां तेचि श्रद्धा होये । कर्मकेरसुणी ।। ६४ ।। मग तमाची उठी आगी । तेव्हां तेचि श्रद्धा भंगी । हों लागे भोगालागीं । भलतेया ।। ६५ ।।

सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत । श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ।। ३ ।।

एवं सत्त्वरजतमा- । वेगळी श्रद्धा सुवर्मा । नाहीं गा जीवग्रामा- । माजीं यया ।। ६६ ।। म्हणोनि श्रद्धा स्वाभाविक । असे पैं त्रिगुणात्मक । रजतमसात्त्विक । भेदीं इहीं ।। ६७ ।। जैसें जीवनचि उदक । परी विषीं होय मारक । कां मिरयामाजीं तीख । ऊंसीं गोड ।। ६८ ।। तैसा बहुवसें तमें । जो सदाचि होय निमे । तेथ श्रद्धा परिणमे । तेंचि होऊनि ।। ६९ ।। मग काजळा आणि मसी । न दिसे विवंचना जैसी । तेवीं श्रद्धा तामसी । सिनी नाहीं ।। ७० ।। तैसीच राजसीं जीवीं । रजोमय जाणावी । सात्त्विकीं आघवी । सत्त्वाचीच ।। ७१ ।। ऐसेनि हा सकळु । जगडंबरु निखिळु । श्रद्धेचाचि केवळु । वोतला असे ।। ७२ ।। परी गुणत्रयवशें । त्रिविधपणाचें लासें । श्रद्धें जें उठिलें असे । तें वोळख तूं ।। ७३ ।। तरी जाणिजे झाड फुलें । कां मानस जाणिजे बोलें । भोगें जाणिजे केलें । पूर्वजन्मींचें ।। ७४ ।। तैसीं जिहीं जिहीं चिन्हीं । श्रद्धेचीं रूपें तीन्ही । देखिजती ते वानी । अवधारीं पां ।। ७५ ।।

यजन्ते सात्त्विका देवान्यक्षरक्षांसि राजसाः । प्रेतान्भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ।। ४ ।।

तरी सात्त्विक श्रद्धा । जयांचा होय बांधा । तयां बहुतकरूनि मेधा । स्वर्गीं आथी ।। ७६ ।। ते विद्याजात पढती । यज्ञक्रिये निवडती । किंबहुना पडती । देवलोकीं ।। ७७ ।। आणि श्रद्धा राजसा । घडले जे वीरेशा । ते भजती राक्षसां । खेचरां हन ।। ७८ ।। श्रद्धा जे कां तामसी । ते मी सांगेन तुजपाशीं । जे कां केवळ पापराशी । अतिकर्कशी निर्दयत्वें ।। ७९ ।। जीववधें साधूनि बळी । भूतप्रेतकुळें मैळीं । स्मशानीं संध्याकाळीं । पूजिती ते ।। ८० ।। ते तमोगुणाचें सार । कादूनि निर्मिले नर । जाण तामसियेचें घर । श्रद्धेचें

त्रिगुणत्व बदलत नाही. ६०. म्हणून प्राण्यांच्या वाट्याला आलेली जी श्रद्धा, ती या तीन गुणांसारखी होते, असे समज. ६१. कदाचित् जेव्हां शुद्ध सत्त्वगुण वाढतो, तेव्हां तो ज्ञानाला हाक मारतो (ज्ञानाची इच्छा करतो.) परंतु शुद्ध सत्त्वगुणाला इतर दोघे (रज, तम) विरुद्ध आहेत. ६२. सत्त्वासंबंधी ती श्रद्धा मोक्षरूप फलापर्यंत जाते, तेव्हां रज व तम स्वस्थ कां बरे राहतील ? ६३. सत्त्वाचे बल नाहीसे करून जेव्हां रजोगुण अतिशय वाढतो, तेव्हां तीच श्रद्धा कर्मरूपी केर सरसकट झाडणारी केरसुणी होते. ६४. मग तमाची जेव्हां आग उठते (जेव्हां तमोगुण अतिशय वाढतो), तेव्हां हव्या त्या (निषिद्ध) विषयसेवनाकडे त्या श्रद्धेची प्रवृत्ति होते. ६५.

हे अर्जुना, प्रत्येकाची श्रद्धा (ज्याच्या त्याच्या) सत्त्वादि संस्कारांप्रमाणे असते. मनुष्यप्राणी हा श्रद्धामय असतो. ज्याची ज्यावर श्रद्धा असते, तसा तो असतो. ३.

हे चांगले वर्म जाणणाऱ्या अर्जुना, याप्रमाणे या जीवसमुदायामध्ये सत्त्व, रज व तम या तीन गुणांविरहीत श्रद्धा नाही. ६६. म्हणून स्वाभाविक रीतीने राजस, तामस व सात्त्विक या (प्राण्यांच्या) तीन प्रकारांमुळे श्रद्धा ही तीन गुणांच्या रूपाची बनली आहे. ६७. ज्याप्रमाणे पाणी हे स्वभावतः जगविणारेच आहे; परंतु विषाशी युक्त झाले असता ते मारक होते अथवा मिऱ्यांशी युक्त झाले असता तिखट होते व उंसासी युक्त झाले असता गोड होते. ६८. त्याप्रमाणे तमाच्या आधिक्यात जो जन्मतो व मरतो, त्याच्या ठिकाणी श्रद्धा ते (तमोगुणच) होऊन परिणामाला पावते. ६९. मग काजळ आणि शाई यामध्ये (रंगात) जसा फरक दिसत नाही, त्याप्रमाणे तामस श्रद्धा ही (तमोगुणाहून) वेगळी नाही. ७०. त्याप्रमाणे श्रद्धा ही रजोगुणी अंतःकरणात रजोगुणाच्या रूपानेच असते अशी समजावी व सत्त्वगुणयुक्त अंतःकरणामध्ये ती सर्व सत्त्वाचीच असते. ७१. अशा तऱ्हेने हे सर्व जग केवळ श्रद्धेचेच ओतले आहे. ७२. परंतु हे जगडंबर तीन गुणांच्या आधीन असल्याकारणाने त्यांच्या ठिकाणी असलेल्या श्रद्धेमध्येहि तीन प्रकारचे चिन्ह उत्पन्न झाले आहे, असे तू समज. ७३. तर झाड जसे फुलांवरून ओळखता येते, अथवा बोलण्यावरून जसे (त्याचे) मन जाणता येते अथवा या जन्मातील सुखदुःखांच्या भोगांवरून जसे मागील जन्मात केलेले कर्म ओळखता येते; ७४. त्याप्रमाणे ज्या ज्या लक्षणांनी श्रद्धेची तिन्ही रूपे समजली जातात, तो प्रकार ऐक. ७५.

सात्त्विक श्रद्धेने युक्त असे मनुष्य देवांची उपासना करतात; राजस श्रद्धेने घडलेले यक्षराक्षसांची उपासना करतात; आणि इतर तामस श्रद्धेने बनलेले मनुष्य प्रेते व भूते यांची उपासना करतात. ४.

तर सात्त्विक श्रद्धेने ज्यांचा पिंड बनलेला आहे, त्यांची बुद्धि बहुतकरून स्वर्गप्राप्तीकडे असते. ७६. ते सर्व विद्यांचे अध्ययन करतात, यज्ञक्रियेत निष्णात होतात. फार काय सांगावे ! ते देवलोकी जातात. ७७. हे वीरश्रेष्ठा अर्जुना, आणि जे राजस श्रद्धेने बनलेले आहेत, ते राक्षस व यक्ष यांचे भजन करतात. ७८. तामस श्रद्धा जी केवळ अनेक पापांनी भरलेली आहे व निर्दयपणामुळे जी फार कठोर आहे, ती मी तुला सांगतो. ७९. जीवांचा बळी सिद्ध करून ते (तामसी श्रद्धावान लोक) स्मशानामध्ये संध्याकाळी भूते व प्रेते यांचे अमंगल समुदाय पूजितात. ८०. ते पुरुष तमोगुणाचा अर्क काढून बनविलेले आहेत आणि ते तामसी श्रद्धेचे घर

तें ॥ ८१ ॥ ऐसी इहीं तिहीं लिंगीं । त्रिविध श्रद्धा जगीं । पैं हें ययालागी । सांगत असें ॥ ८२ ॥ जे हे सात्त्विक श्रद्धा । जतन करावी प्रबुद्धा । येरी दोनी विरुद्धा । सांडाविया ॥ ८३ ॥ हे सात्त्विक मति जया । निर्वाहती होय धनंजया । बागुल नोहे तया । कैवल्य तें ॥ ८४ ॥ तो न पढो कां ब्रह्मसूत्र । न लोढो सर्व शास्त्र । सिद्धान्त न होत स्वतंत्र । तयाचां हातीं ॥ ८५ ॥ परी श्रुतिस्मृतींचे अर्थ । जे आपण होऊन मूर्त । अनुष्ठानें जगा देत । वडील जे जे ॥ ८६ ॥ तयांचीं आचरतीं पाउलें । पाऊनि सात्त्विका श्रद्धा चाले । तो तेंचि फळ ठेविलें । ऐसें लाहे ॥ ८७ ॥ पैं एक दीपु लावी सायासें । आणिक तेथें लाऊं बैसे । तरी तो काय प्रकाशें । वंचिजे गा ॥ ८८ ॥ कां येकें मोल अपार । वेंचोनि केलें धवळार । तो सुरवाडु वस्तीकर । न भोगी काई ॥ ८९ ॥ हें असो जो तळें करी । तें तयाचीच तृषा हरी । कीं सुआरासीचि अन्न घरीं । येरां नोहे ॥ ९० ॥ बहुत काय बोलों पैं गा । येका गौतमासीचि गंगा । येरां समस्ता काय जगा । वाहाळ जाली ॥ ९१ ॥ म्हणोनि आपुलियापरी । शास्त्र अनुष्ठिती कुसरी । जाणे तयांतें श्रद्धा जो वरी । तो मूर्खुही तरे ॥ ९२ ॥

अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः । दम्भाहंकारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥ ५ ॥

ना शास्त्राचेनि कीर नांवें । खाकरोंही नेणती जीवें । परी शास्त्रज्ञांही शिवे । टेंकों नेदिती ॥ ९३ ॥ वडिलांचिया क्रिया । देखोनि वाती वांकुलिया । पंडितां डाकुलिया । वाजविती ॥ ९४ ॥ आपलेनीचि आटोपें । धनित्वाचेनि दर्पे । साचचि पाखांडाचीं तपें । आदरिती ॥ ९५ ॥ आपुलिया पुढिलांचिया । आंगीं घालूनि कातिया । रक्तमांसा प्रणीतया । भरभरों ॥ ९६ ॥ रिचविती जळतकुंडीं । लाविती चेड्याचां तोंडीं । नवसियां देती उंडी । बाळकांची ॥ ९७ ॥ आग्रहांचिया उजरिया । क्षुद्र देवतां वरिया । अन्नत्यागें सातरिया । ठाकती एक ॥ ९८ ॥ अगा आत्मपरपीडा । बीज तमक्षेत्रीं सुहाडा । पेरिती मग पुढां । तेंचि पिके ॥ ९९ ॥ बाहू नाहीं आपलिया । आणि नावेतेंही धनंजया । न धरी होय तया । समुद्रीं जैसें ॥ १०० ॥ कां वैद्यातें करी सळा । रसु सांडीं पायखोळां । तो रोगिया जेवीं विव्हळा- । सवता होय ॥ १ ॥ नाना पडिकराचेनि सळें । काढी आपलेचि डोळे । तें वानवसां आंधळें । जैसें ठाके ॥ २ ॥ तैसें तयां असुरां होये । जे निंदूनि शास्त्रांची सोये ।

आहेत, असे समज. ८१. याप्रमाणे जगामध्ये या तीन लक्षणांनी तीन प्रकारची श्रद्धा होते; पण मी हे एवढ्याकरिता सांगत आहे की, ८२. जी ही सात्त्विक श्रद्धा आहे, ती शहाण्या अर्जुना, जतन करावी व दुसऱ्या दोन विरुद्ध (अकल्याणकारक) आहेत, त्या टाकाव्यात. ८३. अर्जुना, या सात्त्विक बुद्धीची ज्याच्याकडून जोपासना होईल, त्याला मोक्षाचा कांहीच बाऊ नाही. ८४. तो व्यासांची ब्रह्मसूत्रे न शिकेना का; तो सर्व शास्त्रांचे परिशीलन न करीना का; स्वतंत्र बुद्धीने स्थापिलेले (नवीन) सिद्धांत त्याच्या आधीन नसेनात का; ८५. परंतु जे जे थोर पुरुष श्रुतिस्मृतीचे अर्थ आपणच मूर्तिमंत होऊन, त्या अर्थाप्रमाणे वागून ते अर्थ जगास देतात, ८६. त्यांची आचरणरूपी पाऊले पाहून मग जो कोणी आपले पाऊल (त्यांच्यामागे) ठेवून सात्त्विक श्रद्धेने चालतो, त्याला तेच फळ अगदी ठेवल्यासारखे प्राप्त होते. ८७. अर्जुना, एकाने मोठ्या श्रमाने प्रथम दिवा लावला आणि त्या दिव्यावर दुसरा कोणी आपला दिवा लावावयास लागला, तर तो आयता दिवा लावणारा पुरुष, पहिल्या दिव्याच्या प्रकाशाकडून फसविला जाईल काय ? (श्रम करून पेटविलेल्या दिव्यावर दुसरा दिवा कांही श्रमावाचून लावून घेतला तर तोहि कांही कमी प्रकाश देणार नाही). ८८ अथवा एखाद्याने अपार द्रव्य खर्च करून घर बांधले असता, त्या घरात थोडा वेळ राहणारा वाटसरू त्या घराचे सुख भोगीत नाही काय ? ८९. हे राहू दे. जो तळे बांधतो, त्याचीच तहान फक्त ते तळे नाहीशी करते काय ? अथवा स्वयंपाक्यास घरात अन्न मिळते; दुसऱ्याला मिळत नाही काय ? ९०. अर्जुना फार काय सांगू ? (त्र्यंबकेश्वरी गौतमाने आणलेली गंगा म्हणजे गोदावरी ही) एका गौतमालाच गंगा व इतर सर्व जगाला ती ओढा झाली आहे काय ? ९१. म्हणून आपल्या अधिकारानुरूप शास्त्राप्रमाणे अनुष्ठान करण्याचे चातुर्य जो जाणतो, त्याला जो आपल्या श्रद्धेने वरतो (त्याच्या आचरणाचा कित्ता जो वळवतो) तो मूर्ख असला तरी तरतो. ९२.

जे लोक, दंभ व अहंकार यांनी युक्त होऊन, अभिलाष, आसक्ति यांच्या आग्रहाच्या जोरावर शास्त्रांना संमत नसलेले घोर तप आचरण करतात. ५.

`अथवा शास्त्रांच्या नांवाने जे खरोखर मनापासून आरंभहि करण्याचे जाणत नाहीत, इतकेच नव्हे, परंतु शास्त्रज्ञानाला आपल्या गांवाच्या हद्दीवर देखील टेकू देत नाहीत; ९३. वडिलांच्या क्रिया पाहून जे वेडावून दाखवितात व पंडितांना चुटक्या वाजवितात (त्यांचा तिरस्कार करतात). ९४. आपल्याच अभिमानाने व श्रीमंतीच्या गर्वाने पाखांड्याची तपे खरोखरच स्वीकारतात (शास्त्रबाह्य आचारांचा अंगीकार करतात.) ९५. आपल्या व दुसऱ्याच्या अंगात शस्त्रे खुपसून रक्तमांसाने प्रणीतपात्रे भरभरून- ९६. ती (रक्तमांसाने भरलेली पात्रे) जळत्या अग्नित ओततात व चेड्याच्या तोंडाला लावितात आणि नवस केलेल्या देवतांना मुलांचा बळी देतात. ९७. (म्हसोबा) इत्यादिक क्षुद्र देवता श्रेष्ठ आहेत, अशा आग्रहाच्या जोरावर कांही लोक सात्रींच्या सात्री (सात दिवस) अन्नत्याग करून राहतात. ९८. हे सुज्ञ अर्जुना, आपल्या तमोगुणी अंतःकरणरूपी क्षेत्रामध्ये आपल्याला त्रास व दुसऱ्यास त्रास देणे रूपी बी पेरतात. मग पुढे त्या ठिकाणी तेच पिकते. ९९. अर्जुना, समुद्रातून तरून जाण्यास समर्थ असे आपल्याला हात नाहीत आणि नावेचा सुद्धा आश्रय करीत नाही, त्याची समुद्रात जशी दुर्दशा होते. १००. अथवा ज्याप्रमाणे जो रोगी वैद्याचा द्वेष करतो व औषधाला लाथेने उडवितो, तो रोगी यातनांपासून मोकळा होईल काय ? १०१. अथवा डोळसाच्या द्वेषाने, जो आपले डोळे काढतो, तो आंधळा जसा माजघरात पडून राहतो. १०२. त्याप्रमाणे शास्त्राचे वळण धिक्कारून अविचाराने जे सारखे अरण्यात धावतात, त्या असुरांची स्थिति वरील उदाहरणा-

सैंघ धांवताती मोहें । आडवीं जे कां ॥ ३ ॥ कामु करवी तें करिती । क्रोधु मारवी तें मारिती । किंबहुना मातें पुरिती । दुःखाचां गुंडां ॥ ४ ॥

कर्षयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः । मां चैवान्तः शरीरस्थं तान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् ॥ ६ ॥

आपुलां परावां देहीं । दुःख देती जें जें कांहीं । मज आत्मया तेतुलाही । होय शीणु ॥ ५ ॥ पैं वाचेचेनिही पालवें । पापियां तया नातळावें । परी पडिलें सांगावें । त्यजावया ॥ ६ ॥ प्रेत बाहिरें घालिजे । कां अंत्यजु संभाषणीं त्यजिजे । हें असो हातें क्षाळिजे । कश्मलातें ॥ ७ ॥ तेथ शुद्धीचिया आशा । तो लेपु न मनवे जैसा । तयांतें सांडावया तैसा । अनुवादु हा ॥ ८ ॥ परी अर्जुना तूं तयांतें । देखसी तैं स्मर हो मातें । जे आन प्रायश्चित्त येथें । मानेल ना ॥ ९ ॥ म्हणौनि श्रद्धा जे सात्त्विकी । पुढती तेचि पैं येकी । जतन करावी निकी । सर्वांपरी ॥ ११० ॥ तरी धरावा तैसा संगु । जेणें पोखे सात्त्विक लागु । सत्त्ववृद्धीचा भागु । आहारु घेपे ॥ ११ ॥ एऱ्हवीं तरी पाहीं । स्वभाववृद्धीचां ठाईं । आहारावांचूनि नाहीं । बळी हेतु ॥ १२ ॥ प्रत्यक्ष पाहें पां वीरा । जो सावध घे मदिरा । तो होऊनि ठाके माजिरा । तियेची क्षणीं ॥ १३ ॥ कां जो साविया अन्नरसु सेवी । तो व्यापिजे वातश्लेष्मस्वभावीं । काय ज्वरु जालिया निववी । पयादिक ॥ १४ ॥ नातरी अमृत जयापरी । घेतलिया मरण वारी । कां आपुलियांऐसें करी । जैसें विष ॥ १५ ॥ तेवीं जैसा घेपे आहारु । धातु तैसाचि होय आकारु । आणि धातुऐसा अंतरु । भावो पोखे ॥ १६ ॥ जैसें भांडियाचेनि तापें । आंतुलें उदकही तापे । तैसी धातुवशें आटोपे । चित्तवृत्ती ॥ १७ ॥ म्हणोनि सात्त्विकु रसु सेविजे । तैं सत्त्वाची वाढी पाविजे । राजसा तामसा होइजे । येरीं रसीं ॥ १८ ॥ तरी सात्त्विकु कोण आहारु । राजसा तामसा कायी आकारु । हें सांगों करीं आदरु । आकर्णनीं ॥ १९ ॥

आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः । यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं श्रृणु ॥ ७ ॥

आणि एकसरें आहारा । कैसेनि तिनी मोहरा । जालिया तेही वीरा । रोकडें दाऊं ॥ १२० ॥ तरी जेवणाराचिया रुची । निष्पत्ति कीं बोनियांची । आणि जेवितां तंव गुणांची । दासी येथ ॥ २१ ॥ जे जीव कर्ता भोक्ता । तो गुणास्तव स्वभावता । पावोनियां त्रिविधता । चेष्टे त्रिधा ॥ २२ ॥ म्हणौनि त्रिविधु आहारु । यज्ञुही करित त्रिप्रकारु । तप दान हन व्यापारु ।

प्रमाणे होते. १०३. काम जे करवील ते करतात; क्रोध ज्याला मारवील त्याला मारतात. फार काय सांगावे ! मला दुःख रूपी दगडात पुरतात. १०४.

(जे) शरीरामध्ये असलेल्या भूत-समुदायाला कृश करतात व शरीरामध्ये असलेल्या मला (दुःख देतात) ते अविवेकी आसुरी बुद्धीचे आहेत असे समज. ६.

जे जे कांही दुःख ते आपल्या अथवा परक्याच्या देहाला देतात, तेवढे सर्व दुःख मला आत्म्याला होते. १०५. वाचेच्या पदरानेहि त्या पाप्यांना स्पर्श करू नये; परंतु त्यांचा त्याग करण्याकरिता आम्हाला त्यांच्याविषयी बोलावे लागले. १०६. प्रेताला स्पर्श करू नये. परंतु त्याला बाहेर काढण्याकरिता जसा स्पर्श करावा लागतो; अथवा (अंत्यजाशी बोलू नये, परंतु) अंत्यजाचा त्याग करण्याकरिता (दूर हो म्हणून) बोलावे लागते; हे राहू दे. विष्ठेला हात लावू नये, परंतु शौचाच्या वेळी हाताने मळाला धुतले पाहिजे. १०७. त्या प्रसंगी शुद्ध होण्याची इच्छा असते, म्हणून तो संसर्ग जसा दोषकारक मानता येत नाही, त्याप्रमाणे त्या आसुरी लोकांचा त्याग करण्याकरिता हे त्यांच्याविषयी बोलणे आहे. १०८. परंतु अर्जुना, तूं जेव्हां त्या आसुरी लोकांना पाहशील तेव्हां माझे स्मरण कर हो ! कारण त्या कामी दुसरे (कोणतेहि) प्रायश्चित्त चालणार नाही. १०९. म्हणून सात्त्विक श्रद्धा जी आहे तीच एक सर्व प्रकाराने चांगली सर्वदा जतन करावी; हे मी पुन्हा सांगतो. ११०. ज्या योगाने सात्त्विक संबंधांचे (वृत्तीचे) पोषण होईल, तशी संगति धरावी आणि ज्या योगाने सत्त्वाचा उत्कर्ष होईल, असाच आहार घ्यावा. १११. वास्तविक पहा, स्वभाव वाढण्याच्या (बनण्याच्या) कामी आहाराशिवाय दुसरे सामर्थ्यवान कारण नाही. ११२. अर्जुना, प्रत्यक्ष पहा की, एखादा शुद्धीवर असलेला पुरुष जेव्हां दारू पितो, तेव्हां तो त्याच क्षणी उन्मत्त होऊन राहतो. ११३. अथवा जो आपल्या मनाला येईल त्या अन्नाचे सेवन करतो, तो त्या अन्नपाण्याच्या वातकारक व कफकारक स्वभावाने व्यापला जातो (अथवा) एखाद्याला ताप आल्यावर दूध वगैरे त्याला शांत करील काय ? ११४. अथवा ज्याप्रमाणे अमृत सेवन केले असता, ते मरणाला टाळते अथवा विष हे (सेवन केले असता), आपल्यासारखे करते (मारते). ११५. त्याचप्रमाणे जसा आहार घ्यावा, तसा देहातील रक्तमांसादि धातूंचा आकार बनतो आणि त्या रक्तादि धातूंप्रमाणे अंतःकरणाचा स्वभाव जास्त जास्तच पुष्ट होतो. ११६. ज्याप्रमाणे भांडे तापले म्हणजे आतले पाणीहि तापते; त्याप्रमाणे आहाराच्या योगाने, धातूच्या वश असल्यामुळे, चित्तवृत्ती व्यापली जाते. ११७. म्हणून सात्त्विक रस सेवन करावेत, तेव्हां सत्त्वाची (सत्त्वगुणाची) वृद्धि होते व इतर रसांनी रजोगुणाची व तमोगुणाची वृद्धि होते. ११८. तर सात्त्विक आहार कोणता, राजस व तामस आहारांचे स्वरूप काय हे सांगतो. तूं चांगले लक्षपूर्वक ऐक. ११९.

प्राणिमात्रांना प्रिय (असणारा) आहार देखिल तीन प्रकारचा असतो. यज्ञ, तप तसेच दान (ही देखील तीन प्रकारची असतात.) यांतील हा भेद ऐक. ७.

आणि आहाराचे एकदम तीन प्रकार कशाने झाले, तेहि अर्जुना, आताच दाखवू. १२०. तरी, जेवणाराच्या रुचीप्रमाणे अन्न तयार केले जाते आणि या जगात जेवणारा तर तीन गुणांचा गुलाम झालेला असतो. १२१. कारण की, कर्ता, भोक्ता जो जीव, तो तीन गुणांमुळे स्वभावतः तीन प्रकारचा होऊन तीन प्रकारची कर्मे करतो. १२२. म्हणून आहार तीन प्रकारचा आहे व यज्ञहि तीन प्रकारचे आहेत आणि दानतपादि व्यापारहि तीन प्रकारचे

त्रिविधचि ते ॥ २३ ॥ पैं आहारलक्षण पहिलें । सांगों जें म्हणितलें । तें आईक गा भलें । रूप करूं ॥ २४ ॥

आयुः सत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः । रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ॥ ८ ॥

तरी सत्त्वगुणाकडे । जैं दैवें भोक्ता पडे । तैं मधुरीं रसीं वाढे । मेचु तया ॥ २५ ॥ आंगेंचि द्रव्यें सुरसें । जे आंगेंचि पदार्थ गोडसे । आंगेंचि स्नेहें बहुवसें । सुपक्वें जियें ॥ २६ ॥ आकारें नव्हती डगळें । स्पर्शें अति मवाळें । जिभेलागीं स्नेहाळें । स्वादें जियें ॥ २७ ॥ रसें गाढीं वरी ढिलीं । द्रवभावें आथिलीं । ठायेंठावो सांडिलीं । अग्नितापें ॥ २८ ॥ आंगें सानें परिणामें थोरु । जैसें गुरुमुखींचें अक्षरु । तैशी अल्पीं जिहीं अपारु । तृप्ति राहे ॥ २९ ॥ आणि मुखीं जैसीं गोडें । तैसींचिही तें आंतुलेहीकडे । तिये अन्नीं प्रीति वाढे । सात्त्विकांसी ॥ १३० ॥ एवंगुणलक्षण । सात्त्विक भोज्य जाण । आयुष्याचें त्राण । नीच नवें हें ॥ ३१ ॥ येणें सात्त्विक रसें । जंव देहीं मेहो वरिषे । तंव आयुष्यनदी उससे । देहाचि देहा ॥ ३२ ॥ सत्त्वाचिये कीर पाळती । कारण हाचि सुमती । दिवसाचिये उन्नती । भानु जैसा ॥ ३३ ॥ आणि शरीरा हन मानसा । बळाचा पैं कुवासा । हा आहारु तरी दशा । कैंची रोगां ॥ ३४ ॥ हा सात्त्विकु होय भोग्यु । तैं भोगावया आरोग्यु । शरीरासी भाग्यु । उदयलें जाणों ॥ ३५ ॥ आणि सुखाचें घेणें देणें । निकें उवाया ये येणें । हें असो वाढे साजणें । आनंदेंसी ॥ ३६ ॥ ऐसा सात्त्विकु आहारु । परिणमला थोरु । करी हा उपकारु । सबाह्यासी ॥ ३७ ॥ आतां राजसासि प्रीती । जिहीं रसीं आथी । करूं तयाही व्यक्ती । प्रसंगें गा ॥ ३८ ॥

कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः । आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥ ९ ॥

तरी मारें उणें काळकूट । तेणें मानें जें कडुवट । कां चुनियाहूनि दासट । आम्लीं हन ॥ ३९ ॥ कणिकीतें जैसें पाणी । तैसेंचि मीठ बांधया आणी । तेतुलीच मेळवणी । रसांतरांची ॥ १४० ॥ ऐसें खारट अपाडें । राजसा तया आवडे । उन्हाचेनि मिषें तोंडें । आगीचि गिळी ॥ ४१ ॥ वाफेचिया सिगे । वातीही लाविल्या लागे । तैसें उन्ह मागे । राजसु तो ॥ ४२ ॥ वावदळ पाडुनि ठाये । साबळु डाहारला आहे । तैसें तीख तो खाये । जें घायेंवीण रुपे ॥ ४३ ॥ आणि राखेहुनि कोरडें । आंत बाहेरी येकें पाडें । तो जिव्हादंशु आवडे । बहु तया ॥ ४४ ॥ परस्परें दांतां । आदळु होय खातां । तो गा तोंडीं घेतां ।

आहेत. १२३. परंतु प्रथम आहाराचे लक्षण सांगतो म्हणून जे म्हटले, त्याची चांगली स्पष्टता करतो; ऐक. १२४.

आयुष्य, सत्त्व, बल, आरोग्य, सुख व प्रीति यांची वृद्धि करणारे, (अंगानेच) सुरस, स्निग्ध, शरीरामध्ये बहुत काळ राहणारे, मनास आनंददायक असे आहार सात्त्विक वृत्तीच्या लोकांना प्रिय असतात. ८.

तर जेव्हां प्रारब्धयोगाने भोक्ता (जेवणारा जीव) सत्त्वगुणाच्या उत्कर्षात पडतो, तेव्हां मधुर पदार्थांच्या ठिकाणी त्याची आवड वाढते. १२५. जे पदार्थ स्वभावतःच चांगले रसभरीत असतात व जे पदार्थ स्वभावतःच गोड असतात; जे पदार्थ स्वभावतःच स्निग्ध असतात व जे पदार्थ चांगले परिपक्व असतात. १२६. आकाराने मोठे व बेढब असत नाहीत आणि स्पर्शाला अति मऊ आणि जिभेला आवडणारे आणि जे चवदार असतात; १२७. रसाने अतिशय भरलेले, शिवाय त्यांची साल पोकळ असलेले, ओलेपणाने संपन्न आणि खरोखर अग्नीच्या उष्णतेपासून सुटलेले, १२८. ज्याप्रमाणे गुरूने केलेल्या उपदेशाचे शब्द (महावाक्य) दिसण्यात थोडकेच असतात; परंतु त्यांचा परिणाम मोठा असतो; त्याप्रमाणे जो आहार दिसावयास अगदीच थोडा असतो, परंतु जो सेवन केला तर कल्पनेबाहेर पूर्ण तृप्ति होते; १२९. आणि ते पदार्थ जसे तोंडाला गोड लागतात, तसेच आत (परिणामी) हितकर असतात, त्या अन्नाच्या ठिकाणी सत्त्वगुणी लोकांचे प्रेम वाढते. १३०. त्याप्रमाणे सात्त्विक आहार, असे गुण असलेल्या लक्षणांचा असतो आणि हे नित्य नवे आयुष्याचे रक्षण आहे असे समज. १३१. जेव्हां हा सात्त्विक आहाररूपी मेघ देहात वर्षाव करतो, तेव्हां आयुष्यरूपी नदी दिवसेंदिवस जास्त वाढत जाते. १३२. बुद्धिमंता अर्जुना, ज्याप्रमाणे दिवसाची वाढ करण्याला सूर्य हा कारण आहे, त्याप्रमाणे सत्त्वगुणाचे पोषण करावयाला हाच आहार कारण आहे. १३३. आणि शरीराला व मनाला सामर्थ्य पुरविणारा असा हा आहार जर असेल तर रोगांना अस्तित्व कोठे राहील ? १३४. हा सात्त्विक आहार जेव्हां सेवन करण्यात येतो तेव्हां आरोग्य भोगण्याला शरीराचे भाग्यच उदयाला आले, असे आम्ही समजतो. १३५. आणि या सात्त्विक आहाराने सुखाच्या देवघेवीचा व्यवहार चांगला भरभराटीला येतो, हे राहू दे (एवढेच काय पण) त्याचे आनंदाशी सख्य वाढते. १३६. वर सांगितल्याप्रमाणे सात्त्विक आहार चांगला परिणत झाला (मानवला) असता, हा आत मनास व बाहेर शरीरास, मोठा उपयोग करतो. १३७. आता रजोगुणी मनुष्याला ज्या रसांची प्रीति आहे, त्याचीहि अर्जुना, प्रसंगानुसार स्पष्टता करतो. १३८.

कडू, आंबट, खारट, अतिउष्ण, तीक्ष्ण, रुक्ष, दाह करणारे असे आहार रजोवृत्तीच्या लोकांना इष्ट असतात. हे दुःख, शोक व रोग (प्राप्त करून) देणारे आहेत. ९.

तर प्राणहरण करीत नाही एवढाच काय तो कमीपणा, नाहीपेक्षा काळकूट विषाप्रमाणे जे कडू असते अथवा आंबटपणामध्ये जे चुन्यापेक्षा (जिभेला) जास्त चटका देणारे असते. १३९. कणिकेचा गोळा करण्यास जितके पाणी लागते, तितकेच त्यात मीठ घालतो व इतर पदार्थांचेहि मिठाशी तितक्या प्रमाणात मिश्रण करतो (म्हणजे कणकेत जितके मीठ तितकेच इतर रसातहि ते घालतो). १४०. पदार्थ इतके ऊन ऊन खातो की, त्या कढत पदार्थांच्या रूपाने तो अग्नीच तोंडाने गिळीत आहे, असे वाटते. १४१. कढत पदार्थांच्या वाफेच्या टोकावर लावली असता वात देखील पेटेल, असे उष्ण पदार्थ तो रजोगुणी पुरुष मागतो. १४२. भयंकर वावटळीस मागे टाकील असे (किंवा) पहारीचा घाव लागला असता जसे रूपते तसे, घावावाचून रूपणारे झणझणीत असे तिखट तो खातो. १४३. जे तोंडी लावणे आंतबाहेर राखेपेक्षा कोरडे असते ते त्याला फार आवडते. १४४. जो पदार्थ खात असतांना एकमेकांवर दात आदळतील, तो पदार्थ तोंडात

तोषों लागे ।। ४५ ।। आधींच द्रव्यें चुरमुरीं । वरि परिवडिजती मोहरी । जियें घेतां होती धुवारी । नाकें तोंडें ।। ४६ ।। हें असो उगें आगीतें । म्हणे तैसें राइतें । पढियें प्राणापरौतें । राजसासि गा ।। ४७ ।। ऐसा न पुरोनि तोंडा । जिभा केला वेडा । अन्नमिषें अग्नि भडाडा । पोटीं भरी ।। ४८ ।। तैसाचि लवंघा सुटे । मग भुई ना सेजे सांटे । पाणियाचें न सुटे । तोंडोनि पात्र ।। ४९ ।। ते आहार नव्हती घेतले । व्याधिव्याळ जे सुतले । ते चेववावया घातलें । माजवण पोटीं ।। १५० ।। तैसें एकमेकां सळें । रोग उठती एके वेळे । ऐसा राजसु आहारु फळे । केवळ दुःखें ।। ५१ ।। एवं राजसा आहारा । रूप केलें धनुर्धरा । परिणामाचाहि विसुरा । सांगितला ।। ५२ ।। आतां तया तामसा । आवडे आहारु जैसा । तेंही सांगों चिळसा । झणें तुम्ही ।। ५३ ।। तरी कुहिजलें उष्टें खातां । न मनिजे तेणें अनहिता । जैसें का उपहिता । म्हैसी खाय ।। ५४ ।।

यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् । उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ।। १० ।।

निपजलें अन्न तैसें । दुपाहरीं कां येरें दिवसें । अतिकरें तैं तामसें । घेईजे तें ।। ५५ ।। नातरी अर्ध उकडिलें । का निपट करपोनि गेलें । तैसेंही खाय चुकलें । रसा जें येवों ।। ५६ ।। जया का आथि निष्पत्ती । जेथ रसु धरी व्यक्ती । तें अन्न ऐसी प्रतीती । तामसा नाहीं ।। ५७ ।। ऐसेनि कहीं विपायें । सदन्ना वरपडा होये । तरी घाणी सुटे तंव राहे । व्याघ्र जैसा ।। ५८ ।। का बहुवे दिवशीं वोलांडिलें । स्वादपणें सांडिलें । शुष्क अथवा सडलें । गाभिणेंही हो ।। ५९ ।। तेंही बाळाचे हातवरी । चिवडिलें जैसी राडी करी । का सवें बैसोनि नारी । गोतांबील करी ।। १६० ।। ऐसेनि कश्मळें जैं खाय । तैं तया सुखभोजन ऐसें होय । परी येणेंही न धाय । पापिया तो ।। ६१ ।। मग चमत्कारु देखा । निषेधाचा आंबुखा । जया का सदोखा । कुद्रव्यासी ।। ६२ ।। तया अपेयांचां पानीं । अखाद्यांचां भोजनीं । वाढविजे उतान्ही । तामसें तेणें ।। ६३ ।। एवं तामस जेवणारा । ऐसैसी मेचु हे वीरा । याचें फल दुसरां । क्षणीं नाहीं ।। ६४ ।। जे जेव्हांचि हें अपवित्र । शिवे तयाचें वक्त्र । तेव्हांचि पापा पात्र । जाला तो कीं ।। ६५ ।। यावरतें जें जेवी । ते जेविती वोज न म्हणावी । पोटभरती जाणावी । यातना ते ।। ६६ ।। शिरच्छेदें काय होये । का आगीं रिघतां कैसें आहे । हें जाणावें काई पाहें । परी साहातुचि

घेतांना त्यास संतोष होऊ लागतो. १४५. पदार्थ मूळचेच झणझणीत असून शिवाय मोहरी लावून त्याचे अनेक प्रकार केले जातात. ते असे की, जे सेवन केले असता नाकातोंडातून वाफा चालतात. १४६. हे राहू दे. अर्जुना, अग्नीला 'गप्प बैस' असे म्हणेल, तसे (तिखट) रायते रजोगुण्याला प्राणापेक्षा जास्त आवडते. १४७. याप्रमाणे तोंडाला पुरेसे न होऊन, तो जिभेने वेडा केलेला रजोगुणी पुरुष अन्नाच्या निमित्ताने पोटात प्रज्वलीत अग्नीच भरतो. १४८. त्या सरसाच त्याच्या अंगाचा दाह होतो. मग भुईवर अथवा अंथरुणावर त्यास चैन पडत नाही व पाण्याचे भांडे तोंडापासून सुटत नाही. १४९. रजोगुण्याने खाल्लेले ते पदार्थ, हे जेवण नव्हे, तर शरीरात रोगरूपी निवांत निजलेले साप जागे करण्याकरिता उत्तेजक मादक पदार्थच पोटात घालणे होय. १५०. त्याप्रमाणे एकमेकांच्या स्पर्धेने एकदम रोग उठतात (उत्पन्न होतात). अशारीतीने रजोगुणी आहाराने केवळ दुःख रूप फळ प्राप्त होते. १५१. अर्जुना, याप्रमाणे राजस आहाराचे वर्णन केले व त्या आहाराच्या परिणामांचा विचार सांगितला. १५२. आता त्या तमोगुणी पुरुषाला जसा आहार आवडतो, तेहि सांगतो. कदाचित् तुमच्या मनाला त्याची किळस येईल, पण किळस घेऊ नका. १५३. तर कुजलेले, अथवा उष्टे खात असतांना त्यामुळे आपले अनहित होईल, असे तो मानीत नाही. जशी म्हैस (कुजलेले उष्टे न म्हणता) अंबोण खाते, (तसे) तो खातो. १५४.

ज्याला (तयार होऊन) दोन प्रहरांहून अधिक वेळ झाला आहे, ज्यामधील रस गेला आहे, दुर्गंधयुक्त, आदल्या दिवसाचे, उष्टे आणि सदोष असे भोजन तमोवृत्तीच्या लोकांना प्रिय असते. १०.

त्याप्रमाणे सकाळी शिजविलेले अन्न, दोन प्रहरी अथवा तो दिवस गेल्यावर दुसऱ्या दिवशी, तमोगुणी पुरुष घेतो. १५५. अथवा अर्धवट शिजलेले किंवा पारच करपून गेलेले आणि ज्यात गोडी आलेली नाही, तसेहि पदार्थ तमोगुणी खातो. १५६. जे अन्न शिजवून तयार झालेले असते व ज्या अन्नात गोडी चांगली आलेली आहे, ते अन्न आहे, असा तमोगुणी पुरुषाचा अनुभव नाही. (म्हणजे अशा अन्नाला तो अन्न समजत नाही.) १५७. असे असूनहि जर कदाचित् चांगल्या पक्वान्नाचा त्याला योग झाला, तर त्या अन्नास घाण सुटेपर्यंत वाघाप्रमाणे तो थांबून राहतो. १५८. जे अन्न तयार होऊन पुष्कळ दिवस झाले आहेत, ज्याचा रुचकरपणा निघून गेला आहे, जे वाळलेले अथवा सडलेले आहे अथवा जे फणफणले असून त्यात किडेहि पडलेले असोत; १५९. व तसे घाण सुटलेले अन्न तेहि मुलांच्या हाताने चिवडून अशी कांही राड करतो, अथवा बायकोबरोबर बसून गोतांबील करतो (म्हणजे तिच्याबरोबर परिवारासह एका ताटात जेवतो). १६०. अशा घाणेरडेपणाने जेव्हां तो खातो, तेव्हां त्याला सुखाचे असे भोजन होते. परंतु तो पापी एवढ्यानेहि समाधान पावत नाही. १६१. मग चमत्कार पहा. ज्या दोषयुक्त वाईट पदार्थांचा शास्त्रांनी सेवन करण्यास योग्य नाहीत, असा निषेध केलेला असतो. १६२. त्या पिण्यास योग्य नाहीत अशा पदार्थांच्या पिण्याच्या ठिकाणी व खाण्यास योग्य नाहीत अशा पदार्थांच्या खाण्यात, त्या तामसी पुरुषाकडून उत्कट हाव वाढविली जाते. १६३. हे वीरा अर्जुना, तमोगुणी जेवणाराला अशी आवड असते. त्याचे फळ दुसऱ्या क्षणी मिळण्यास थांबावे लागत नाही (तर त्याच क्षणात ताबडतोब मिळते). १६४. कारण की, त्याचे तोंड जेव्हां या अपवित्र अन्नाला शिवते, तेव्हांच तो पापाला पात्र झाला. १६५. याशिवाय आणखी तो जे जेवतो, ती जेवण्याची रीत म्हणू नये, तर ते जेवण ही पोट भरणारी यातना समजावी. १६६. शिरच्छेदाने काय होते अथवा अग्नीत प्रवेश केला असता कसे असते, या गोष्टींचा प्रत्यक्ष अनुभव

असे ॥ ६७ ॥ म्हणोनि तामसा अन्ना । परिणामु गा सिनाना । न सांगोंचि गा अर्जुना । देवो म्हणे ॥ ६८ ॥ आतां ययावरी । आहाराचिया परी । यज्ञुही अवधारीं । त्रिधा असे ॥ ६९ ॥ परी तिहींमाजीं प्रथम । सात्त्विक यज्ञाचें वर्म । आईक पां सुमहिम-। शिरोमणी ॥ १७० ॥

अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते । यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥ ११ ॥

तरी एकु प्रियोत्तमु- । वांचोनि वाढों नेदी कामु । जैसा का मनोधर्मु । पतिव्रतेचा ॥ ७१ ॥ नाना सिंधूतें ठाकोनि गंगा । पुढारां न करीचि निगा । का आत्मा देखोनि उगा । वेदु ठेला ॥ ७२ ॥ तैसें जे आपुलां स्वहितीं । वेंचुनियां चित्तवृत्ती । नुरवितीचि अहंकृती । फळालागीं ॥ ७३ ॥ पातलेया झाडाचें मूळ । मागुतें सरों नेणेचि जळ । जिरालें कां केवळ । तयाचांचि आंगीं ॥ ७४ ॥ तैसें मनें देहें दोहीं । यजननिश्चयाचां ठाईं । हारपोनि जे कांहीं । वांछितीना ॥ ७५ ॥ तिहीं फळवांछात्यागीं । स्वधर्मावांचूनि विरागीं । कीजे जो यज्ञु सर्वांगीं । अळंकृतु ॥ ७६ ॥ परी आरिसा आपणपें । डोळां जैसें घेपे । कां तळहातींचें दीपें । रत्न पाहिजे ॥ ७७ ॥ नाना उदितें दिवाकरें । गमावा मार्गु दिठी भरे । तैसा वेदनिर्धारें । देखोनियां ॥ ७८ ॥ तियें कुंडें मंडप वेदी । आणीकही संभारसमृद्धी । ते मेळवणी जैसी विधी । आपण केली ॥ ७९ ॥ सकळावयवउचितें । लेणीं पातलीं जैसीं आंगातें । तैसे पदार्थ जेथिंचे तेथें । विनियोगुनि ॥ १८० ॥ काय वानूं बहुतीं बोलीं । जैसी सर्वाभरणीं भरलीं । ते यज्ञविद्याचि रूपा आली । यजनमिषें ॥ ८१ ॥ तैसा सांगोपांगु । निपजे जो यागु । नुठऊनियां लागु । महत्त्वाचा ॥ ८२ ॥ प्रतिपाळु तरी पाटाचा । झाडीं कीजे तुळसीचा । परी फळा फुला छायेचा । आश्रयो नाहीं ॥ ८३ ॥ किंबहुना फळाशेवीण । ऐसेया निगुती यज्ञ निर्माण । होय तो यागु जाण । सात्त्विकु गा ॥ ८४ ॥

अभिसंधाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् । इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥ १२ ॥

आतां यज्ञु कीर वीरेशा । करी पैं याचिऐसा । परी श्राद्धालागीं जैसा । अवंतिला रावो ॥ ८५ ॥ जरी राजा घरासि ये । तरी बहुत उपेगा जाये । आणि कीर्तीही होये । श्राद्ध न ठके ॥ ८६ ॥ तैसा धरूनि आवांका । म्हणे स्वर्गु जोडेल असिका । दीक्षितु होईन मान्यु लोकां । घडेल यागु ॥ ८७ ॥ ऐसी केवळ फळालागीं । महत्त्व फोकारावया जगीं । पार्था निष्पत्ति जे यागीं । राजस पैं ते ॥ ८८ ॥

का घ्यावा लागतो ? विचार कर. परंतु तो तमोगुणी पुरुष तसले परीणाम सहनच करतो. १६७. म्हणून अर्जुना, तामस अन्नाचा परीणाम वेगळा सांगण्याची जरुरी नाही, (कारण तामस अन्न खाण्यात जे दुःख होते, तोच त्याचा परीणाम होय.) असे देव म्हणाले. १६८. आता यानंतर आहारा-प्रमाणे यज्ञहि तीन प्रकारचा आहे, ऐक. १६९. हे चागंल्या सुकीर्तिवंतांमध्ये श्रेष्ठ अर्जुना, पण आता या तिहींमध्ये पहिल्या प्रथम सात्त्विक यज्ञाचे रहस्य सांगतो, ऐक. १७०.

फलाकांक्षा न धरणारांकडून, विधिला अनुसरून असलेला व यज्ञ करणे कर्तव्य आहे, म्हणून समाधान युक्त मनाने जो यज्ञ केला जातो, तो सात्त्विक (यज्ञ) होय. ११.

तर ज्याप्रमाणे पतिव्रतेच्या मनाचा संकल्प एक नवऱ्याशिवाय इतर ठिकाणी इच्छा वाढू देत नाही; १७१. अथवा समुद्राला मिळाल्यावर गंगा पुढे धाव घेतच नाही; अथवा आत्म्याला पाहून वेद स्तब्ध राहिला. १७२. त्याप्रमाणे जे (लोक) आपल्या हिताच्या ठिकाणी चित्तवृत्ती खर्च करून कर्माच्या फळाच्या प्राप्तीविषयी कर्तेपणाचा अहंकार शिल्लक राहू देत नाहीत. १७३. झाडाच्या मुळाशी पोहोचल्यावर मग पाणी जसे मागे सरणे जाणतच नाही, तर केवळ त्याच्याच ठिकाणी जिरते. १७४. त्याप्रमाणे देह व मन ह्या दोहोंनी यज्ञनिश्चयाच्या ठिकाणी गढून जाऊन (जे) कांही इच्छित नाहीत. १७५. फलाचा अभिलाष टाकून आपल्या धर्माशिवाय इतर बाबींची आसक्ति सोडून सर्व अंगांनी परीपूर्ण अशा ज्या यज्ञाचे ते आचरण करितात. १७६. परंतु आरशात जसे आपण आपल्याला डोळ्यांकडून पाहिले जाते अथवा (अंधारात) तळहातावर असलेले रत्न जसे दिव्याने पाहावे. १७७. अथवा सूर्य उगवला असता त्यायोगाने आपल्याला जाण्याचा मार्ग जसा दृष्टीच्या आटोक्यात येतो; त्याप्रमाणे वेदाच्या साहाय्याने निश्चित करून, १७८. ती कुंडे, मंडप आणि वेदी आणखीहि साहित्याची विपुलता, यांची जमवाजमव जणू काय शास्त्राने स्वतः च केली आहे, त्याप्रमाणे तो करतो (म्हणजे यज्ञाचे सर्व साहित्य शास्त्राप्रमाणे बिनचूक जमवितो.) १७९. अंगावर सर्व अवयवांच्या ठिकाणी जसे त्या त्या अवयवांना योग्य असे अलंकार घातलेले असावेत, त्याप्रमाणे जेथे जो पदार्थ पाहिजे तेथे तो पदार्थ व्यवस्थेने योजून, १८०. फार शब्दांनी काय वर्णन करू ! जसे कांही सर्व अलंकार घातलेली अशी यज्ञविद्याच यज्ञाच्या निमित्ताने प्रत्यक्ष मूर्तिमंत आली आहे. १८१. त्याप्रमाणे अंगे व उपांगे यासहित मोठेपणाच्या संबंधास डोके वर न काढू देता जो यज्ञ केला जातो. १८२. तुळशीच्या झाडाचे तर उत्तमप्रकारचे संरक्षण करावे, परंतु त्या संरक्षण करण्यात फळाचा, फुलांचा अथवा छायेच्या हेतुचा संबंध नसावा. १८३. अर्जुना, फार काय सांगावे ! फलाशेशिवाय अशा युक्तीने जो यज्ञ केला जातो, तो सात्त्विक यज्ञ आहे असे समज. १८४.

हे भरतश्रेष्ठा, क्रियेने वरच्यासारखाच पण फलांची आशा धरून व दांभिकपणे जो यज्ञ केला जातो तो राजस यज्ञ जाण. १२.

अर्जुना, आता (रजोगुणी पुरुष) खरोखर याच्याच (सत्त्वगुणाच्या यज्ञाच्याच) सारखा यज्ञ करतो; परंतु (फलेच्छेने वगैरे) करतो. जसे श्राद्धाच्या दिवशी राजाला भोजनाला आमंत्रण द्यावे; १८५. जर राजा घराला आला, तर त्यापासून फार उपयोग होईल. तो असा की, आपली कीर्तिहि होईल आणि श्राद्धहि राहणार नाही. १८६. त्याप्रमाणे विचार मनात धरून, तो रजोगुणी पुरुष म्हणतो की, मला संपूर्ण स्वर्गप्राप्ती होईल व मी दीक्षित म्हणून लोकांना मान्य होईन आणि यज्ञहि घडेल. १८७. अर्जुना, अशा तऱ्हेने केवळ फळांकरिताच व आपले महत्त्व जगात प्रसिद्ध करण्याकरिता, जो यज्ञ करणे, तो राजस यज्ञ होय. १८८.

विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् । श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥ १३ ॥

पशुपक्षिविवाहीं । जोशी कामापरौता नाहीं । तैसा तामसा यज्ञा पाहीं । आग्रहोचि मूळ ॥ ८९ ॥ वारया वाट न वाहे । कीं मरण मुहूर्त पाहे । निषिद्धांसीं बिहे । आगी जरी ॥ १९० ॥ तरी तामसाचिया आचारा । विधीचा आथी वोढावारा । म्हणूनि तो धनुर्धरा । उत्सृंखळु ॥ ९१ ॥ नाहीं विधीची तेथ चाड । नये मंत्रादिक तयाकड । अन्नजाता न सुये तोंड । मासिये जेवी ॥ ९२ ॥ वैराचा बोधु ब्राह्मणा । तेथ कें रिगेल दक्षिणा । अग्नि जाला वाउधाणा । वग्पडा जैसा ॥ ९३ ॥ तैसें वायांचि सर्वही वेंचें । मुख न देखतां श्रद्धेचें । नागविलें निपुत्रिकाचें । जैसें घर ॥ ९४ ॥ ऐसा जो यज्ञाभासु । तथा नाम यागु तामसु । आइके म्हणे निवासु । श्रियेचा तो ॥ ९५ ॥ आतां गंगेचें एक पाणी । परी नेलें आनानीं वाहणीं । एक मळी एक आणी । शुद्धत्व जैसें ॥ ९६ ॥ तैसें तिहीं गुणीं तप । येथ जाहालें आहे त्रिरूप । तें एक केलें दे पाप । उद्धरी एक ॥ ९७ ॥ तरी तेंचि तिहीं भेदीं । कैसेनि पां म्हणोनि सुबुद्धी । जाणों पाहासी तरी आधीं । तपचि जाण ॥ ९८ ॥ येथ तप म्हणिजे काई । तें स्वरूप दाऊं पाहीं । मग भेदिलें गुणीं तिहीं । तें पाठीं बोलों ॥ ९९ ॥ तरी तप जें कां सम्यक् । तेंही त्रिविध आइक । शारीर मानसिक । शाब्द गा ॥ २०० ॥ आतां या तिहींमाझारीं । शारीर तंव अवधारीं । तरी शंभु कां श्रीहरी । पढियंता होय ॥ १ ॥

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् । ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥ १४ ॥

तया प्रिया देवतालया । यात्रादिकें करावया । अष्टौ पाहार जैसें पायां । उळिग घापे ॥ २ ॥ देवांगणमिरवणियां । आंगोपचार पुरवणियां । करावया म्हणियां । शोभती हात ॥ ३ ॥ लिंग कां प्रतिमा दिठीं । देखतखेंवों अंगेष्टी । लोटिजे कां काठी । पडली जैसी ॥ ४ ॥ आणि विधिविनयादिकीं । गुणीं वडील जे लोकीं । तया ब्राह्मणांची निकी । पाइकी कीजे ॥ ५ ॥ अथवा प्रवासें कां पीडा । का शिणले जे सांकडा । ते जीव सुरवाडा । आणिजती ॥ ६ ॥ सकल तीर्थांचिये धुरे । जियें कां मातापितरें । तया सेवेसि कीर शरीरें । लोण कीजे ॥ ७ ॥ आणि संसाराऐसा दारुणु । जो भेटलाचि हरी शीणु । तो ज्ञानदानीं सकरुणु । भजिजे गुरु ॥ ८ ॥ आणि स्वधर्माचां आगिठां । देहजाड्याचिया किटा । आवृत्तिपुटीं सुभटा । झाडीं कीजे ॥ ९ ॥ वस्तु भूतमात्रीं नमिजे । परोपकारीं भजिजे । स्त्रीविषयीं नियमिजे ।

शास्त्रविधीला सोडून असलेला, ज्यामध्ये अन्न दिले जात नाही असा, मंत्रहिन, दक्षिणा-रहीत, श्रद्धाविरहीत अशा यज्ञाला तामस यज्ञ म्हणतात. १३.

पशुपक्ष्यांच्या लग्नांमध्ये जसा विषय-वासनेपेक्षा दुसरा जोशी लागत नाही, त्याप्रमाणे तामस यज्ञाला आग्रहच मूळ आहे. १८९. जर कोणताहि एखादा मार्ग वाऱ्याकडून चालविला जाणार नाही, अथवा मरण जर येण्यास मुहूर्त पाहिल, किंवा अग्नि जर निषिद्ध पदार्थास (जाळण्यास) भिईल. १९०. तर तमोगुणी पुरुषाच्या आचरणाला वेदविधीचा धरबंध असेल; म्हणून अर्जुना, तो तमोगुणी पुरुषाचा आचार स्वैर असतो. १९१. येथे विधीची पर्वा नसते. त्याच्याकडे मंत्र वगैरे येत नाहीत (म्हणजे त्याला ऋग्वेदादि मंत्रांची व त्यातील स्वरवर्णांची जरुरी लागत नाही). ज्याप्रमाणे माशीच्या तोंडात जाईल इतके सुद्धा अन्न देत नाही, १९२. ब्राह्मण संबंधाने जेथे ब्राह्मण हा शत्रु अशी समजूत असते, तेथे दक्षिणेचा विचार कोठून होणार ? वावटळ सुटली असता त्यास जसे अग्नीचे साहाय्य मिळावे; (त्याप्रमाणे त्या यज्ञात विधि, मंत्र, ब्राह्मण, दक्षिणा वगैरेचा अभाव एकत्र होतो). १९३. जसे निपुत्रिकाचे घर नागविले जाते, त्याप्रमाणे श्रद्धेचे तोंड न पाहता केलेले सर्वहि व्यर्थच खर्च होते. १९४. असा जो यज्ञाचा नुसता देखावा असतो, त्याला तामस यज्ञ म्हणावे. अर्जुना, हे ऐक, असे तो लक्ष्मीचे निवासस्थान श्रीकृष्ण म्हणाला. १९५. आता गंगेचे एकच पाणी, परंतु ते निरनिराळ्या मार्गांनी नेले असता, ते एका मार्गाने अमंगलता प्राप्त करून देते व एका मार्गाने पवित्रत्व उत्पन्न करणारे होते. १९६. त्याप्रमाणे या जगात तीन गुणांच्या योगाने तप तीन स्वरूपाचे झाले आहे, ते (तप) एक प्रकारचे केले असता पाप देते आणि दुसऱ्या एका प्रकारचे केले असता उद्धरते. १९७. हे बुद्धिमान अर्जुना, ते तपच तीन भेदांनी कसे झाले आहे, म्हणून जाणू पाहशील तर आधी तपच काय आहे, समजून घे. १९८. या जगात तप म्हणजे काय, त्याचे स्वरूप तुला दाखवू. पहा, नंतर तीन गुणांनी ते तीन प्रकारचे झाले आहे, ते मागाहून सांगू. १९९. तर शुद्ध जे तप, तेहि शारीरिक, मानसिक व वाचिक असे तीन प्रकारचे आहे, ऐक. २००. आता या तिहींपैकी शारीरिक तप तर ऐक. तर (त्या तप करणाराला) शंकर अथवा विष्णु यापैकी जो देव आवडत असेल तो. २०१.

देव, ब्राह्मण, आईबाप व गुरु यांचे पूजन, शुद्धता, सरळपणा, ब्रह्मचर्य आणि अहिंसा यांना शारीर तप म्हणतात. १४.

त्या प्रिय देवतेच्या मंदिराला यात्रादिक करण्याकरिता आठहि प्रहर जसा पायाला भोवरा बांधला आहे. २०२. देवाचे अंगण (झाडून, सारवून, रांगोळी घालून वगैरे) सुशोभित करण्या-करिता, देवाच्या पूजेला जे उपचार लागतील ते पुरवण्याकरिता (शास्त्रांनी सांगितलेल्या) आज्ञे-प्रमाणे करण्याकरिता त्याचे हात शोभतात. २०३. लिंग अथवा प्रतिमा डोळ्यांनी पाहिल्याबरोबर, काठी ज्याप्रमाणे पडावी त्याप्रमाणे शरीर लोटून देतो. २०४. आणि शास्त्रोक्त आचरण व नम्रता आदिकरून गुणांनी लोकात जे श्रेष्ठ असतील, त्या ब्राह्मणांची यथायोग्य सेवा करतो. २०५. अथवा प्रवासाने, पीडेने अथवा संकटाने जे शिणलेले असतील त्या जीवांना सुख प्राप्त करून देतो. २०६. सर्व तीर्थांमध्ये श्रेष्ठ जे आई-बाप, त्यांच्या सेवेवरून शरीराला खरोखर ओवाळून टाकतो. २०७. आणि जो भेटताक्षणीच संसारा-सारखे भयंकर दुःख नाहीसे करतो. अशा त्या ज्ञानदान करणाऱ्या व दयावान् गुरूला भजतो. २०८. आणि अर्जुना, स्वधर्मरूपी अग्नीमध्ये, देहअहंकाररूपी जो मळ, त्याला वारंवार स्वधर्माचरण करणे, हीच कोणी पुटे (आंच) देऊन, तो नाहीसा करतो. २०९.

नांवें नांवें ॥ २१० ॥ जन्मतेनि प्रसंगें । स्त्रीदेह शिवणें आंगें । तेथूनि जन्म आघवें । सोंविळें कीजे ॥ ११ ॥ भूतमात्राचेनि नांवें । तृणही नासुडावें । किंबहुना सांडावे । छेद भेद ॥ १२ ॥ ऐसैसी जैं शरीरीं । राहाटीची पडे उजरी । तैं शारीर तप घुमरी । आलें जाण ॥ १३ ॥ पार्था समस्तहीं हें करणें । देहाचेनि प्रधानपणें । म्हणौनि ययातें मी म्हणे । शारीर तप ॥ १४ ॥ एवं शारीर जें तप । तयाचें दाविलें रूप । आतां आईक निष्पाप । वाङ्मय तें ॥ १५ ॥

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् । स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ १५ ॥

तरी लोहाचें आंग तुक । न तोडितांचि कनक । केलें जैसें देख । परिसें तेणें ॥ १६ ॥ तैसें न दुखवितां सेजे । जावळिया सुख निपजे । ऐसें साधुत्व कां देखिजे । बोलणां जिये ॥ १७ ॥ पाणी मुदल झाडा जाये । तृण ते प्रसंगेंचि जिये । तैसें एका बोलिलें होये । सर्वांहि हित ॥ १८ ॥ जोडे अमृताची सुरसरी । तैं प्राणांतें अमर करी । स्नानें पाप ताप वारी । गोडीही दे ॥ १९ ॥ तैसा अविवेकुही फिटे । आपुलें अनादित्व भेटे । आइकतां रुचि न विटे । पीयूषी जैसी ॥ २२० ॥ जरी कोणी करी पुसणें । तरी होआवें ऐसें बोलणें । नातरी आवर्तवणें । निगमु का नाम ॥ २१ ॥ ऋग्वेदादि तिन्ही । प्रतिष्ठीजती वाग्भुवनीं । केली जैसी वदनीं । ब्रह्मशाळा ॥ २२ ॥ नातरी एकाधें नांव । तेंचि शैव कां वैष्णव । वाचे वसे तें वाग्भव । तप जाणावें ॥ २३ ॥ आतां तप जें मानसिक । तेंही सांगों आइक । म्हणे लोकनाथनायक- । नायकु तो ॥ २४ ॥

मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः । भावसंशुद्धिरित्येतत् तपो मानसमुच्यते ॥ १६ ॥

तरी सरोवर तरंगीं । सांडिलें आकाश मेघीं । का चंदनाचें उरगीं । उद्यान जैसें ॥ २५ ॥ नाना कळावैषम्यें चंद्रु । कां सांडिला आधीं नरेंद्रु । नातरी क्षीरसमुद्रु । मंदराचळें ॥ २६ ॥ तैसीं नाना विकल्पजाळें । सांडुनि गेलिया सकळें । मन राहे का केवळें । स्वरूपें जें ॥ २७ ॥ तपनेवीण प्रकाशु । जाड्येंवीण रसीं रसु । पोकळीवीण अवकाशु । होय जैसा ॥ २८ ॥ तैसी आपली सोय देखे । आणि आपलिया स्वभावा मुकें । हिंवली जैसी आंगिकें । हिवों नेदी निजांग ॥ २९ ॥ तैसें नचलतें कळंकेंवीण । शशिबिंब जैसें परिपूर्ण । तैसें चोखी शृंगारपण । मनाचें जें ॥ २३० ॥ बुजाली वैराग्याची वोरप । जिराली मनाची धांप कांप । तेथ केवळ जाली वाफ । निजबोधाची ॥ ३१ ॥ म्हणौनि विचारावया शास्त्र । राहाटवावें जें वक्त्र ।

भूतमात्रांमध्ये ब्रह्म जाणून, तेथे त्यास नमन करतो. परोपकार करण्यात तत्पर असतो व स्त्रीविषयी क्षणोक्षणी मनोनिग्रह करतो. २१०. जन्माच्या प्रसंगी मात्र स्त्री देहाला अंगाने स्पर्श झाला; तेथून पुढे (तो) सर्व जन्म सोवळा करतो. २११. भूतमात्रांच्या नांवाने गवताच्या काडीसहि (तीत जीव आहे म्हणून) हिसका देत नाही. फार काय सांगावे ! तोडमोड करणे टाकून देतो. २१२. अशा प्रकारच्या वागण्याचा जेव्हां शरीरात उत्कर्ष होतो, तेव्हां शारीरिक तप भरास आले, असे समज. २१३. अर्जुना, हे सर्व करणे मुख्यत्वेकरून देहाच्या आधारावर आहे; म्हणून मी याला शारीरिक तप म्हणतो. २१४. याप्रमाणे जे शारीरिक तप आहे, त्याचे स्पष्टीकरण केले. आता पापरहित असे जे वाचिक तप ते ऐक. २१५.

जे दुसऱ्याला दुःख न देणारे, सत्य, प्रिय आणि हितकर बोलणे आणि स्वाध्यायाचा अभ्यास, यांना वाङ्मय तप म्हणतात. १५.

तरी लोखंडाचा आकार व वजन, ही मुळीच कमी न होऊ देता जसे त्या लोखंडास परिसाने सोने केले, पहा. २१६. त्याप्रमाणे ज्याच्या योगाने ऐकणाऱ्याच्या जवळ असलेल्या जोडीदाराला दुःख न होता, सुख होईल, असा चांगलेपणा ज्या बोलण्यात दृष्टीस पडतो. २१७. पाणी मुख्य झाडाला जाते आणि पाटाच्या काठावर असणारे गवत सहजच जगते, त्याप्रमाणे कोणा एकाला उद्देशून बोलले असता (त्या बोलण्यात) सर्वांचे हित होते. २१८. जेव्हां अमृताची गंगा प्राप्त होते, तेव्हां ती प्राण्याला अमर करते व स्नानाने पाप व ताप नाहीसे करते आणि पिणाराला गोडीहि देते. २१९. त्याप्रमाणे अज्ञानहि नाहीसे होते, आपला अनादिपणा (आत्मस्वरूप) पुन्हा प्राप्त होतो व ज्याप्रमाणे अमृताचे कितीहि सेवन केले तरी त्याचा वीट येत नाही, त्याप्रमाणे जे कितीहि ऐकले, तरी त्याच्या बोलण्याच्या गोडीचा वीट येत नाही. २२०. जर कोणी विचारले, तर असे बोलण्याचा प्रघात असावा; नाही तर वेद अथवा भगवन्नाम यांचे वाचेने आवर्तन (पुनः पुन्हा पठण) चाललेले असावे. २२१. ऋग्वेदादि तिन्ही वेद वाचारूपी मंदिरामध्ये (तोंडात) स्थापन केले जातात. (फार काय सांगावे !) मुखामध्ये जशी काय वेदशाळाच (स्थापन) केली आहे. २२२. अथवा एखादे नांव तेच शिवाचे असो अथवा विष्णूचे असो वाचेत राहते, ते वाचेपासून होणारे तप समजावे. २२३. आता जे मानसिक तप आहे, तेहि सांगू, ऐक, असे लोकनाथांच्या नायकांचे (इंद्रादिक देवांचे) स्वामी श्रीकृष्ण म्हणाले. २२४.

मनाची प्रसन्नता, सौम्यत्व, मौनवृत्ति, आत्मसंयम, कल्पनाविरहित अशी अंतःकरणाची शुद्ध स्थिति, याला मानस तप म्हणतात. १६.

तर लाटांनी सरोवर टाकले असता अथवा मेघांनी आकाश टाकले असता अथवा चंदनाच्या बागेचा सर्पांनी जसा त्याग केला असता, २२५. अथवा कलांच्या कमीजास्त होण्याने जसे चंद्रास टाकावे, अथवा मानसिक चिंतेने जसे राजास टाकावे अथवा क्षीरसमुद्र जसा मंदराचलाने टाकावा; २२६. त्याप्रमाणे अनेक प्रकारच्या संशयांच्या सर्व समुदायांनी (मनाला) सोडल्यावर, जे मन केवळ स्वरूपस्थितीने राहते. २२७. उष्णतेशिवाय जसा प्रकाश असावा अथवा जडत्वाशिवाय जसा अन्नाच्या ठिकाणी रस असावा आणि पोकळी शिवाय जसा अवकाश असावा, २२८. त्याप्रमाणे (मनाने) आपले विश्रांतीस्थान (जो आत्मा त्यास) पाहिल्यावर मन आपल्या स्वभावास (चंचलतेस अथवा संकल्प-विकल्प करण्यास) मुकते. ते कसे ? तर जशी थंडी आपल्या अंगच्या थंडीने आपले अंग कांपू देत नाही तसे. २२९. ज्याप्रमाणे अचल व कलंकरहित असे चंद्राचे बिंब नित्य परिपूर्ण असावे, तितक्या शुद्धपणाने (व निश्चलपणाने) मनाची जी शोभा (असते). २३०. वैराग्याचे ओरखडे नाहीसे झाले व मनाची अस्वस्थता नाहीशी झाली व त्या मनाच्या ठिकाणी आत्मज्ञानास योग्य अशी शुद्ध भूमिका तयार झाली. २३१. म्हणून शास्त्राचा

तें वाचेचेंही सूत्र । हातीं न धरीं ।। ३२ ।। तें स्वलाभलाभलेपणें । मन मनपणाही धरूं नेणे । शिवतलें जैसें लवणें । आपुलें निज ।। ३३ ।। तेथ कें उठिती ते भाव । जिहीं इंद्रियमार्गीं धांव । घेऊनि ठाकावे गांव । विषयांचे ते ।। ३४ ।। म्हणौनि तियें मानसीं । भावशुद्धीचि असे अपैसीं । रोमशुचि जैसी । तळहातासी ।। ३५ ।। काय बहु बोलों अर्जुना । जैं हे दशा ये मना । तैं मनस्तपोभिधाना । पात्र होय ती ।। ३६ ।। परी तें असो हें जाण । मानस तपाचें लक्षण । देवो म्हणे संपूर्ण । सांगितलें ।। ३७ ।। म्हणोनि देहवाचाचित्तें । जें पातलें त्रिविधत्वातें । तें सामान्य तप तूतें । परिसविलें गा ।। ३८ ।। आतां गुणत्रयसंगें । हेंचि विशेषीं त्रिविधीं रिगें । तेंही आइक चांगें । प्रज्ञाबळें ।। ३९ ।।

श्रध्दया परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः । अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ।। १७ ।।

तरी हेंचि तप त्रिविधा । जें दाविलें तुज प्रबुद्धा । तेंचि करीं पूर्णश्रद्धा । सांडूनि फळ ।। २४० ।। जैं पुरतिया सत्त्वशुद्धी । आचरिजे आस्तिक्यबुद्धी । तैं तयातेंचि गा प्रबुद्धीं । सात्त्विक म्हणिपे ।। ४१ ।।

सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् । क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ।। १८ ।।

नातरी तपस्थापनेलागीं । दुजेपण मांडूनि जगीं । महत्त्वाद्रीचां श्रृंगीं । बैसावया ।। ४२ ।। त्रिभुवनींचिया सन्माना । न वचावें ठाया आना । धुरेचिया आसना । भोजनालागीं ।। ४३ ।। विश्वाचिया स्तोत्रा । आपण होआवया पात्रा । विश्वें आपलिया यात्रा । कराविया यावें ।। ४४ ।। लोकांचिया विविधा पूजा । आश्रयो न धरावया दुजा । भोग भोगावे वोजां । महत्त्वाचिया ।। ४५ ।। अंग बोल माखूनि तपें । विकावया आपणपें । अंगहीन पडपे । जियापरी ।। ४६ ।। हें असो धनमानीं आस । वाढउनी तप कीजे सायास । तैं तेंचि तप राजस । बोलिजे गा ।। ४७ ।। परी पहुरणीं जें दुहिलें । तैं तें गुरूं न दुभेचि व्यालें । कां उभें शेत चारिलें । पिकावया नुरे ।। ४८ ।। तैसें फोकारितां तप । कीजे जें साक्षेप । तें फळीं तंव सोप । निःशेष जाय ।। ४९ ।। ऐसें निर्फळ देखोनि करितां । माझारीं सांडीं पंडुसुता । म्हणौनि नाहीं स्थिरता । तपा तया ।। २५० ।। एऱ्हवीं तरी आकाश मांडी । जो गर्जोनि ब्रह्मांड फोडी । तो अवकाळु मेघु काय घडी ।

विचार करण्याकरिता ज्या तोंडाचा उपयोग करावा, ते तोंड वाचेचेहि सूत्र हाती धरीत नाही (बोलतच नाही). २३२. ज्याप्रमाणे मिठाने आपले मूळस्वरूप जे पाणी, त्यास स्पर्श केल्याबरोबर (ते मीठ जलरूप होते) त्याप्रमाणे आत्मलाभाच्या प्राप्तीमुळे, मन आपला मनपणाहि धरू जाणत नाही. (म्हणजे संकल्प करण्याचे टाकून आत्म्याशी तद्रूप होते). २३३. त्या मनाच्या ठिकाणी कल्पना कोठे उत्पन्न होतील, की ज्या कल्पनांनी इंद्रियमार्गांनी धाव घेऊन, विषयरूपी त्या गांवात येऊन प्राप्त व्हावे ? २३४. म्हणून ज्याप्रमाणे तळहातावर केसरहितपणा ही निर्मळता स्वभावतःच आहे, त्याप्रमाणे त्या मनामध्ये स्वभावतःच भावशुद्धि असते. २३५. अर्जुना, फार काय सांगावे ! जेव्हां मनाला (वर सांगितलेली) स्थिति प्राप्त होते, तेव्हां ती स्थिति 'मानस तप' या नांवाला प्राप्त होते. २३६. परंतु ते असू दे, हे मनाच्या तपाचे लक्षण तुला संपूर्ण सांगितले, ते समज, असे देव म्हणाले. २३७. म्हणून अर्जुना, कायावाचामनाने जे त्रिविधत्वाला प्राप्त झाले आहे, ते सामान्य तप तुला ऐकविले. २३८. आता तीन गुणांच्या संगतीने हेच (सामान्य तप) विशेषेकरून तीन प्रकारात शिरते. (याच सामान्य तपाचे तीन प्रकार होतात). तेहि बुद्धि स्थिर ठेवून चांगले ऐक. २३९.

ते तीन प्रकारचे तप (जर), फलाची आकांक्षा न धरणारांनी आणि पूर्ण सत्त्वशुद्धीने युक्त अशा मनुष्यांनी अत्यंत आस्तिक्य बुद्धीने आचरले, तर त्याला सात्त्विक (तप) म्हणतात १७.

तर हे प्रबुद्धा अर्जुना, हेच (सामान्य) तप जे तुला तीन प्रकारचे सांगितले. तेच पूर्ण श्रद्धेने व फलाशा टाकून, २४०. जेव्हां पूर्ण अंतःकरण शुद्धीने व आस्तिक्यबुद्धीने आचरले जाते, तेव्हा त्यालाच बुद्धिवान लोकांकडून सात्त्विक तप म्हटले जाते. २४१.

सत्कार, मान, पूजा यांच्याकरिता आणि दांभिकपणाने जे तप करतात, त्याला या लोकी राजस तप म्हणतात. ते निष्फळ व अस्थिर (मध्येच सुटणारे) आहे. १८.

अथवा तपाच्या स्थापनेकरिता जगात द्वैतभाव उत्पन्न करून मोठेपणाच्या शिखरावर बसण्याकरिता, २४२. त्रिभुवनाच्या सन्मानाने (आपल्याशिवाय) दुसऱ्या ठिकाणी जाऊ नये व जेवणाच्या पंक्तीत पहिला पाट मिळावा म्हणून; २४३. विश्वाच्या स्तुतीला आपण पात्र व्हावे व सगळे जग आपली यात्रा (आपले दर्शन) करण्यास यावे म्हणून; २४४. लोकांच्या निरनिराळ्या प्रकारच्या पूजांनी (आपल्याशिवाय) दुसरा आश्रय न धरावा, महत्त्वाच्या पांघरुणाखाली (आपल्याला) भोग भोगण्यास (मिळावेत म्हणून), २४५. ज्याप्रमाणे वेश्या आपले शरीर विकण्याकरिता शृंगार करते, त्याप्रमाणे जो आपणास विकण्याकरिता (लोकात आपली प्रतिष्ठा वाढविण्याकरिता) आपले शरीर व बोलणे तपाने माखतो. (म्हणजे आपल्या शरीरचेष्टेने, वेशाने अथवा बोलण्याने आपण तपी आहोत, असे लोकांना भासवितो). २४६. हे राहू दे. धनाच्या ठिकाणी व मानाच्या ठिकाणी आशा वाढवून जे आयासयुक्त (कष्टाने भरलेले) तप केले जाते, त्या तपाला अर्जुना, राजस तप म्हणावे. २४७. परंतु पहुरणी नांवाच्या किड्याने गाभण गुराचे थान चोखले असता ते गुरूं व्याल्यावर दूध देत नाही; अथवा शेतात पीक उभे असता ते जनावरांकडून चारले गेले, तर ते शेत पीक देण्यास राहत नाही. २४८. त्याप्रमाणे जे तप कष्ट करून केले जाते, त्या तपाचा गवगवा केला असता ते तप फळाच्या संबंधाने पूर्णपणे निष्फळ होते. २४९. अशा प्रकारे ते तप निष्फळ आहे, असे पाहून तो ते तप करीत असतांना, मध्येच ते टाकतो. म्हणून अर्जुना, त्या तपाला स्थिरता नाही, २५०. सहज विचार करून पाहिले तर जो अकाली आलेला मेघ (आपल्या दाट फळीने) सर्व आकाश भरून टाकतो व जो (मेघ) आपल्या गर्जनेने ब्रह्मांड

राहात आहे ।। ५१ ।। तैसें राजस तप जें होये । तें फळीं कीर वांझ जाये । परी आचरणींही नोहे । निर्वाहतें गा ।। ५२ ।। आतां तेंचि तप पुढती । तामसाचिये रीती । पैं परत्रा आणि कीर्ती । मुकोनि कीजे ।। ५३ ।।

मूढग्राहेणात्मनो यत्पीडया क्रियते तपः । परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ।। १९ ।।

केवळ मूर्खपणाचा वारा । जीवीं घेऊनि धनुर्धरा । नाम ठेविजे शरीरा । वैरियाचें ।। ५४ ।। पंचाग्नीची दडगी । खोलविजती शरीरालागीं । का इंधन कीजे हें आगी- । आंतु लावी ।। ५५ ।। माथां जाळिजती गुगुळु । पाठीं घालिजती गळु । आंग जाळिती इंगळु । जळतभीतां ।। ५६ ।। दवडोनि श्वासोश्वास । कीजती वायांचि उपवास । कां घेपती धूमाचे घांस । अधोमुखें ।। ५७ ।। हिमोदकें आकंठें । खडकें सेविजती तटें । जितया मांसाचे चिमुटे । तोडिती जेथ ।। ५८ ।। ऐसी नानापरी हे काया । घाय सूतां पैं धनंजया । तप कीजे नाशावया । पुढिलातें ।। ५९ ।। आंगभारें सुटला धोंडा । आपण फुटोनि होय खंडखंडा । का आड जालियातें रगडा । करी जैसा ।। २६० ।। तेवीं आपलिया आटणिया । सुखें असतया प्राणिया । जियावया शिराणिया । कीजती गा ।। ६१ ।। किंबहुना हे वोखटी । घेऊनि क्लेशाची हातवटी । तप निफजे तें किरीटी । तामस होय ।। ६२ ।। एवं सत्त्वादिकांचां आंगीं । पडिलें तप तिहीं भागीं । जालें तेंही तुज चांगी । दाविलें व्यक्ती ।। ६३ ।। आतां बोलतां प्रसंगा । आलें म्हणोनि पैं गा । करूं रूप दानलिंगा । त्रिविधा तया ।। ६४ ।। येथ गुणाचेनि बोलें । दानही त्रिविध असे जालें । तेंचि आइक पहिलें । सात्त्विक ऐसें ।। ६५ ।।

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे । देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ।। २० ।।

तरी स्वधर्माआंतौतें । जें जें मिळे आपणयातें । तें तें दीजे बहुतें । सन्मानयोगें ।। ६६ ।। जालया सुबीजप्रसंगु । पडे क्षेत्रवाफेचा पांगु । तैसाचि दानाचा हा लागु । देखतसें ।। ६७ ।। अनर्घ्य रत्न हाता चढे । तैं भांगाराची वोढी पडे । दोनीं जालीं तरी न जोडे । लेतें आंग ।। ६८ ।। परी सण सुहृद संपत्ती । हे तिन्ही येकीं मिळती । जैं भाग्य धरी उन्नती । आपुलां विषीं ।। ६९ ।। तैसें निफजवावया दान । जैं सत्त्वासि ये संवाहन । तैं देश काळ भाजन । द्रव्यही मिळे ।। २७० ।। तरी आधीं तंव प्रयत्नेंसीं । होआवें कुरुक्षेत्र कां काशी । नातरी तुके जो इहींसीं । तो देशही हो ।। ७१ ।।

फोडतो. तो (अकाली मेघ) घटकाभर तरी टिकतो काय ? २५१. त्याप्रमाणे राजस तप जे आहे, ते फलांच्या बाबतीत तर व्यर्थ जातेच; परंतु अर्जुना, ते आचरणात सुद्धा (शेवटपर्यंत) टिकणारे नसते. २५२. आता तेच तप जेव्हां तमोगुणाच्या रीतीने केले जाते, तेव्हां ऐहिक कीर्ति व परलोक-प्राप्ती, यास अंतरून केले जाते. २५३.

जे तप मूर्खपणाचा हट्ट घेऊन, स्वतःला पीडा देऊन, अथवा दुसऱ्या मनुष्याच्या नाशाकरिता केले जाते त्याला तामस (तप) म्हणतात. १९.

अर्जुना, केवळ मूर्खपणाचा संचार अंतःकरणात घेऊन शरीराला शत्रुसारखे समजले जाते. २५४. पंचाग्नीच्या ज्वाळा शरीराला लावल्या जातात, अथवा शरीराला सरपण समजून अग्नीत (पंचाग्नीत) ते लावले जाते. २५५. मस्तकावर गुग्गूळ जाळले जातात व पाठीत गळ घातले जातात आणि पाहताच भीति वाटेल, अशा रखरखीत निखाऱ्यांनी अंग जाळतात. २५६. श्वासोच्छ्वास वाया दवडले जातात आणि व्यर्थच उपवास केले जातात. अथवा झाडाला टांगून घेऊन खाली तोंड करून धुराचे घास घेतले जातात. २५७. (थंडीच्या दिवसात) गळ्यापर्यंत थंड पाण्यात उभे राहतात. खडकावर किंवा नदीच्या काठावर बसतात व ज्या तपात आपल्या अंगाचे जिवंतपणी मांसांचे लचके तोडतात. २५८. अर्जुना, अशा नाना प्रकारांनी या शरीरावर घाव घालून जे तप करतात. २५९. पर्वतावरून अंगाच्या वजनाने सुटलेला धोंडा आपण स्वतः फुटून तुकडे तुकडे होतो; शिवाय जे कांही आपल्या आड येईल त्याचा जसा चुराडा करतो; २६०. त्याप्रमाणे आपल्याला त्रास घेऊन, सुखात असलेल्या प्राण्यांना जिंकण्याच्या इच्छेने जी तपे केली जातात. २६१. फार काय सांगावे ! ही दुःखाची वाईट रीत अंगीकारून, अर्जुना, जे तप उत्पन्न होते, ते तामस होय. २६२. याप्रमाणे सत्त्वादि तीन गुणात पडलेले तप तीन प्रकारचे झाले, ते देखील तुला चांगले स्पष्ट दाखविले. २६३. आता बोलतांना प्रसंगात आले म्हणून त्या तीन प्रकारच्या दानांच्या लक्षणांचे स्वरूप सांगू. २६४. आता गुण म्हटले की, त्याने दानहि तीन प्रकारचे झाले आहे. त्यापैकी पहिले सात्त्विक दान असे आहे, ऐक. २६५.

(स्वधर्माने मिळवलेल्या पैशातून) दान करणे हे कर्तव्य आहे अशा बुद्धीने जे दान, ज्याच्यापासून परत उपकाराची अपेक्षा नाही अशाला, (योग्य) ठिकाण, काल व पात्र पाहून दिले जाते, त्या दानाला सात्त्विक दान म्हणतात. २०.

तरी स्वधर्माचरणानें जे जे आपणास मिळालेले असेल, ते ते मोठ्या सन्मानाने द्यावे. २६६. (पेरण्याकरिता) चांगले बीज प्राप्त झाले असता, जशी चांगल्या जमिनीच्या वाफशाची उणीव पडते, असा हा सात्त्विक दानाचा योग दिसतो. (अभिप्राय असा की, पेरणी करण्याला जसे चांगले बी, योग्य काळ, उत्तम शेत व वाफसा यांचा एकदम योग होणे दुर्मिळ असते; त्याप्रमाणे सात्त्विक दानाला योग्य देश, योग्य काल, योग्य पात्र व योग्य द्रव्य यांचा एकदम योग होणे, हे दुर्मिळ असते.) २६७. मोलवान् रत्न हाती येते, तेव्हां सोन्याची टंचाई पडते. (रत्न व सोने) दोन्ही प्राप्त झाली तर घालणारे अंग (दागिना ज्या अवयवावर घालावयाचा तो शरीराचा अवयव उदाहरणार्थ सरळ नाक वगैरे) चांगला मिळत नाही. २६८. परंतु आपल्या भाग्याची ऊर्जितावस्था झाली असता, सण, इष्टमित्र व ऐश्वर्य या तिहींचा एकत्र योग होतो. २६९. त्याप्रमाणे उत्कृष्ट प्रकारचे दान घडवून आणण्याविषयी जेव्हां सत्त्वगुणास उत्तेजन येते, तेव्हां देश, काल, पात्र व द्रव्य अशा चार योग्य गोष्टींचा संगम होतो. २७०. तरी प्रथम तर प्रयत्न करून कुरुक्षेत्र अथवा काशी हे स्थळ असावे; अथवा यांच्या बरोबरीला जो येईल, तो देश (स्थळ) असला तरी चालेल. २७१.

तेथ रविचंद्राहुमेळु। होतां पाहे पुण्यकाळु। का तयासारिखा निर्मळु। आनुही जाला ॥ ७२ ॥ तैसां काळीं तिये देशीं। होआवी पात्रसंपत्ती ऐसी। मूर्ति आहे धरीली जैसी। शुचित्वेंचि का ॥ ७३ ॥ आचाराचें मूळपीठ। वेदांची उतारपेठ। तैसें द्विजरत्न चोखट। पावोनियां ॥ ७४ ॥ मग तयाचां ठाईं वित्ता। निवर्तवावी स्वसत्ता। परी प्रियापुढें कांता। रिगे जैसेनि ॥ ७५ ॥ का जयाचें ठेविलें तया। देऊनि होइजे उतराइया। नाना हडपें विडा राया। दिधला जैसा ॥ ७६ ॥ तैसेनि निष्कामें जीवें। भूम्यादिक अर्पावे। किंबहुना हांवे। नेदावें उठों ॥ ७७ ॥ आणि दान जया द्यावें। तयातें ऐसेया पाहावें। जया घेतलें नुमचवे। कायसेंनही ॥ ७८ ॥ साद घातलिया आकाशा। नेदी प्रतिशब्दु जैसा। कां पाहिला आरसा। येरीकडे ॥ ७९ ॥ उदकाचिये भूमिके। आफळिलेनि कंदुकें। उधळौनि कवतिकें। न येइजे हाता ॥ २८० ॥ नाना वसो घातला चारूं। माथां तुरंबिला बुरू। न करी प्रत्युपकारू। जियापरी ॥ ८१ ॥ तैसें दिधलें दातयाचें। जो कोणेंही आंगें नुमचे। अर्पिलया साम्य तयाचें। कीजे पैं गा ॥ ८२ ॥ ऐसिया जें सामग्रिया। दान निफजे वीरराया। तें सात्त्विक दानवरिया। सर्वांही जाण ॥ ८३ ॥ आणि तोचि देशु काळु। घडे तैसाचि पात्रमेळु। दानभागुही निर्मुळु। न्यायगतु ॥ ८४ ॥

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः। दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥ २१ ॥

परी मनीं धरूनि दुभतें। चारिजे जेवीं गाईतें। का पेंव करूनि आइतें। पेरूं जाईजे ॥ ८५ ॥ नाना दिठी घालुनि आहेरा। अवंतु जाइजे सोयिरा। का वाण धाडिजे घरा। वौसयाचिया ॥ ८६ ॥ पैं कळांतर गांठीं बांधिजे। मग पुढिलांचें काज कीजे। पूजा घेऊनि रसु दीजे। पीडितांसी ॥ ८७ ॥ ऐसें जया जें दान देणें। तो तेणेंचि गा जीवनें। पुढती भुंजावा भावें येणें। दीजे जें का ॥ ८८ ॥ अथवा कोणी वाटे जातां। घेतलें उमचों न शकता। मिळे जैं पंडुसुता। द्विजोत्तमु ॥ ८९ ॥ तरी कवड्या एकासाठीं। अशेषां गोत्रांचींच किरीटी। सर्व प्रायश्चितें सुये मुठी। तयाचिये ॥ २९० ॥ तेवींचि पारलौकिकें। फळें वांछिजती अनेकें। आणि दीजे तरी भुके। येकाही नोहे ॥ ९१ ॥ तेंही ब्राह्मणु नेवों सरे। कीं हाणिचेनि शिणें झांसूरे। सर्वस्व जैसें चोरें। नागऊनि नेलें ॥ ९२ ॥ काय बहु सांगों सुमती। जें दीजे या मनोवृत्ती। तें दान गा त्रिजगतीं। राजस पैं ॥ ९३ ॥

अशा त्या पवित्र स्थळी सूर्य किंवा चंद्र आणि राहू व केतु यांचा योग (सूर्यग्रहण किंवा चंद्रग्रहण) येतो, तो (दानाला) पवित्र काळ असतो, अथवा तशा सारखा इतर पवित्र काळहि असला (तरी चालेल). २७२. तशा काळी, त्या स्थळी, दानाला असे उत्कृष्ट पात्र असावे की, जणूकाय (त्या पात्राच्या रूपाने) मूर्तिमंत पवित्रपणाच अवतरला आहे. २७३. सदाचरणाची मूळ जागा व वेदातील सर्व प्रकारचा माल उतरण्याची जागा (वेदाध्ययन केलेला) असा अतिशय श्रेष्ठ ब्राह्मण प्राप्त झाला असता, २७४. मग त्याच्या ठिकाणी (द्रव्य) अर्पण करून, त्या द्रव्यावरील आपली सत्ता काढून घ्यावी; परंतु पतीसमोर जशी आपले स्वामित्व त्यास देऊन पत्नी येते; २७५. अथवा ज्याचे (द्रव्य वगैरे) ठेवलेले असते, ते त्यास परत देऊन जसे उतराई व्हावे, अथवा विडा देणाऱ्या हुजऱ्याने जसा राजास विडा द्यावा, २७६. तशा निष्काम अंतःकरणाने जमीन वगैरे अर्पण करावी. फार काय सांगावे ! फलेच्छेला बिलकूल डोके वर करू देऊ नये. २७७. आणि ज्याला दान द्यावे, तो असा पहावा की, ज्याला आपण केलेल्या दानाची कोणत्याहि तऱ्हेने फेड करता येणार नाही. २७८. आकाशाला हाक मारली असता, जसे आकाश प्रतिध्वनि देत नाही; अथवा आरसा मागच्या बाजूला पाहिला असता, तो प्रतिबिंब दाखवीत नाही. २७९. पाण्याच्या सपाटीवर आपटलेला चेंडू उशी येऊन जसा आपण होऊन हातावर येत नाही; २८०. अथवा पोळ जर चरावयास सोडला अथवा कृतघ्न मनुष्याचे मस्तक (प्रेमाने) हुंगले (त्यावर कितीहि प्रेम केले), तर तो ज्याप्रमाणे त्या प्रेमाचा मोबदला करीत नाही. २८१. त्याप्रमाणे जो दान घेणारा, दात्याने दिलेल्या दानाचा कोणत्या प्रकारे मोबदला करू शकणार नाही, त्यास (दान) अर्पण केल्यावर, दात्याने त्याची आठवणहि चित्तात राहू देऊ नये. २८२. हे वीरराज अर्जुना, अशा सामुग्रीने जे दान उत्पन्न होते ते सर्व दानांपेक्षा श्रेष्ठ असे सात्त्विक दान होय, असे समज. २८३. आणि (रजोगुणी दानाच्या बाबतीत) तोच (सत्त्वगुणी दानासारखाच) देश व काल आणि सत्पात्र वगैरेचा योग जुळतो आणि (तसाच) निर्मळ व न्यायाने मिळालेले असे दानभाग, यांचा एकत्र योग आलेला असतो. २८४.

जे दान (पूर्वी झालेल्या अथवा पुढे होणाऱ्या) उपकाराचा मोबदला म्हणून अथवा फलाची अपेक्षा धरून अतिशय कष्टाने दिले जाते, त्या दानाला राजस दान म्हणतात. २१.

परंतु मनात दुभत्याची इच्छा धरून ज्याप्रमाणे गाईला पोसावे किंवा दाणे सांठविण्याकरिता अगोदर चांगले पेव तयार करून मग पेरावयास जावे. २८५. अथवा आहेराच्या प्राप्तीवर दृष्टि ठेऊन सोयऱ्याधायऱ्यास जसे आमंत्रण करण्यास जावे, अथवा ओवसा करणारीच्या घरी जसे वाण पाठवावे, २८६. आधी व्याजाचे पैसे गाठीला बांधून मग दुसऱ्याचे काम जसे करावे अथवा पूजा (द्रव्य) घेऊन मग जसे रोग्यास औषध द्यावे. २८७. असे ज्याचे दान देणे असते आणि आपण जे दान केले आहे, तेवढ्याच साधनाने तो दान घेणारा पुन्हा आपल्या उपयोगी पडावा, अशा भावनेने जेव्हां (दान) दिले जाते. २८८. अथवा अर्जुना, कोणी एक वाटेने जाणारा की, जो घेतलेल्या दानाचा मोबदला करू शकणार नाही, असा चांगला ब्राह्मण जर मिळाला, २८९. तर एका पैशाच्या दानाबद्दल अर्जुना, गोत्राच्या (कुटुंबाच्या संपूर्ण माणसांच्या) सर्व प्रायश्चित्तांचे उदक त्याच्या हातावर सोडतो. २९०. त्याचप्रमाणे अनेक पारलौकिक फळांची इच्छा करतो आणि दिलेले तर (ते इतके थोडे असते की,) ते (एका वेळच्या) भुकेलाहि पुरत नाही. २९१. ते (अल्पदान) देखील, तो ब्राह्मण घेऊन गेला की, नुकसानीच्या शिणाने तो राजस दान करणारा मनात झुरतो. जणू काय चोराने त्याचे सर्वस्व लुटून नेले ! २९२. हे सुमति अर्जुना, फार काय सांगू ! अशा मनोवृत्तीने जे दिले जाते, ते दान ह्या जगातील राजस दान होय. २९३.

अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते । असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

मग म्लेंच्छांचे वसौटें । दांगाणे हन कैकटे । का शिबिरें चोहटे । नगरींचे ते ॥ ९४ ॥ तेही तेंही ठाईं मिळणी । समयो सांजवेळु कां रजनी । तेव्हां उदार होणें धनीं । चोरियेचां ॥ ९५ ॥ पात्रें भाट नागारी । सामान्य स्त्रिया का जुवारी । जियें मूर्तिमंतें भुररीं । भुले तयां ॥ ९६ ॥ रूपानृत्याची पुरवणी । ते पुढां डोळेभारणी । गीत भाटींव तो श्रवणीं । कर्णजपु ॥ ९७ ॥ तयाहीवरी अळुमाळु । जैं घे फुलागंधाचा गुगुळु । तंव भ्रमाचा तो वेताळु । अवतरे तैसा ॥ ९८ ॥ तेथ विभांडुनियां जग । आणिले पदार्थ अनेग । तेणें घालूं लागे मातंग- । गवादीसी ॥ ९९ ॥ एवं ऐसेनि जें जें देणें । तें तामसदान मी म्हणे । आणि घडे दैवगुणें । आणिकही एक ॥ ३०० ॥ विपायें घुणाक्षर पडे । टाळिये काउळा सांपडे । तैसें तामसां पर्व जोडे । पुण्यदेशीं ॥ १ ॥ तेथ देखोनि तो आथिला । योग्यु मागोंही आला । तोही दर्पा चढला । भांबावे जरी ॥ २ ॥ तरी श्रद्धा न धरी जीवीं । तया माथाही न खालवी । स्वयें न करी ना करवी । अर्घ्यादिक ॥ ३ ॥ आलिया न घली बैसों । तेथ गंधाक्षतांचा काय अतिसो । हा अप्रसंगु कीर असो । तामसीं नरीं ॥ ४ ॥ पैं बोळविजे रिणाइतु । तैसा झकवी तयाचा हातु । तूं करणें याचा बहुतु । प्रयोगु तेथ ॥ ५ ॥ आणि जया जें दे किरीटी । तयातें उमाणी तयासाठीं । मग कुबोलें का लोटी । अवज्ञाचि ॥ ६ ॥ हें बहु असो यापरी । मोल वेंचणें जें अवधारीं । तया नांव चराचरीं । तामस दान ॥ ७ ॥ ऐशीं आपुलालां चिन्हीं । अळंकृतें तिन्हीं । दानें दाविलीं अवधानीं । रजतमा या ॥ ८ ॥ तेथ मी जाणत असें। विपायें तूं गा ऐसें । कल्पिसील मानसें । विचक्षणा ॥ ९ ॥ जें भवबंधमोचक । येकलें कर्म सात्त्विक । तरी कां वेखासी सदोख । येर बोलावीं ॥ ३१० ॥ परी नोसंतितां विवसी । भेटी नाहीं निधीसी । कां धूं न साहतां जैसी । वाती न लगे ॥ ११ ॥ तैसें शुद्धसत्त्वाआड । आहे रजतमाचें कवाड । तें भेदणेंयातें कीड । का म्हणावें गा ॥ १२ ॥ आम्हीं श्रद्धादिदानांत । जें समस्तही क्रियाजात । सांगितलें का व्याप्त । तिहीं गुणीं ॥ १३ ॥ तेथ भरंवसेनि तिन्ही । न सांगोंचि ऐसें मानीं ।

जे (दान) अयोग्य ठिकाणी, अयोग्य वेळी, अयोग्य मनुष्यांना, सत्काररहित व अवहेलनापूर्वक दिले जाते, त्याला तामस दान, असे म्हणतात. २२.

मग म्लेंच्छांच्या राहण्याच्या ठिकाणी, अरण्यात, धर्मकृत्यास अयोग्य ठरलेल्या देशात अथवा छावणीत अथवा शहराच्या चव्हाट्यावर, २९४. तशात त्या ठिकाणी तिन्हीसांजा अथवा रात्रीची वेळ प्राप्त झाली असता, त्या प्रसंगी चोरून आणलेल्या द्रव्यावर उदार होणे, २९५. (तेथे दान देण्यास योग्य कोण ?) तर भाट, गारुडी, वेश्या, जुगार खेळणारे लोक वगैरे जे मूर्तिमंत भूलच आहेत, त्यांना भुलतो. २९६. त्यात रूपाची व नृत्याची भर पुढे असता, ती डोळ्याला भूल पाडते व भाटाचे (स्तुतिपाठकांचे) गाणे हा कानात कर्णजप असतो. २९७. त्यात आणखी जेव्हां थोडासा फुलांचा व चंदनादि सुगंधी द्रव्यांचा वासरूपी गुग्गुळाचा धूप घेतो, तेव्हां तो (तमोगुणी) जसा वेताळ प्रकट व्हावा, तसा जणू काय भ्रमाचा वेताळच प्रकट होतो. २९८. तेव्हां मग लोकांना लुटून आणलेले जे अनेक पदार्थ, त्या योगाने मांगांना अन्नछत्र घालतो. २९९. अशा प्रकारे जे जे दान करतो, ते ते तामस दान असे मी म्हणतो आणि आणखीहि दैववशात् एखादा (सुयोग) घडून आला, ३००. तर लाकडे कोरणाऱ्या घुणा नामक किड्याकडून कोरण्याच्या क्रियेत जसे क्वचितच अक्षर कोरले जावे, किंवा टाळी वाजवितांना तीमध्ये जसा कावळा क्वचित्च सांपडावा, त्याप्रमाणे तमोगुण्याला पुण्य स्थली पर्वकालाचा योग क्वचितच सांपडावा. ३०१. त्यावेळी, तो तमोगुणी पुरुष संपन्न आहे असे पाहून, योग्य (सत्पात्र) असा ब्राह्मण मागावयासहि आला व हा (तमोगुणी दाता) तशात अभिमानाच्या अतिरेकामुळे भांबावलेला (गुंग) असलाच (आणि त्याच्या मनात त्या ब्राह्मणाला कांही द्यावेसे आलेच;) ३०२. तरी अंतःकरणात श्रध्दा धरीत नाही, त्याला मस्तक खाली लववून नमस्कारहि करीत नाही व त्या ब्राह्मणाचे अर्घ्यादिक आदर सत्कार आपण स्वतः करीत नाही अगर दुसऱ्याकडून करवीतहि नाही. ३०३. जेथे आलेल्या सत्पात्र ब्राह्मणाला बसावयास आसन घालीत नाही, तेथे गंध, अक्षता वगैरे अर्पण करणे, हा अधिकपणा कोठचा ? हे सर्व प्रकार त्या तामस पुरुषाच्या ठिकाणी खरोखर असंभवनीयच होत. ३०४. ज्याप्रमाणे कांही तरी थोडेसे देऊन सावकाराची रवानगी करावी, त्याप्रमाणे सत्पात्र ब्राह्मणाच्या हातावर अल्प दान देऊन, त्याची बोळवणूक करून फसवितो. त्या तमोगुणाच्या ठिकाणी 'अरे तुरे' म्हणण्याची रीत फार असते. ३०५. आणि अर्जुना, ज्याला जे देतो, तेवढ्यावर त्याला मोजतो, (म्हणजे येवढेच तुला देण्याची तुझी योग्यता आहे, असे त्या दान घेणाऱ्यास म्हणतो) आणि नंतर वाईट शब्द बोलून अथवा अपमान करून त्यास लावून देतो. ३०६. हे फार बोलणे राहू दे. या प्रकाराने जे द्रव्य खर्च करणे, त्याला चराचरात तामस दान असे म्हणतात. ३०७. याप्रमाणे आपापल्या लक्षणांनी सुशोभित (युक्त) अशी तिन्ही दाने तुला दाखविली (सांगितली, परंतु) या रजोगुणी व तमोगुणी दानांकडे (ती टाळण्याकरिता) तूं लक्ष दे. ३०८. हे बुद्धिमान् अर्जुना, मी हे जाणत आहे की, येथे तूं कदाचित् मनाने अशा तऱ्हेची कल्पना करशील की, ३०९. एकटे सात्त्विक कर्म संसारपाशापासून सोडविणारे आहे, तर संसारपाशापासून सोडविण्याच्या कामी विरुद्ध जे इतर दोषयुक्त रज व तम यांचे वर्णन कशाला करावे ? ३१०. परंतु ज्याप्रमाणे पिशाचाला दूर केल्याशिवाय पुरलेले द्रव्य हाती येत नाही. अथवा धूर सहन केला नाही, तर दिवा जसा लागणार नाही; ३११. त्याप्रमाणे शुद्ध सत्त्वगुणाच्या आड रजोगुण व तमोगुण यांचा पडदा आहे. तो नाहीसा करण्याला अर्जुना, वाईट का म्हणावे ? ३१२. श्रद्धेपासून आरंभ करून अखेर दानापर्यंत सर्वक्रियामात्र तिन्ही गुणांनी व्याप्त आहेत, म्हणून जे आम्ही सांगितले; ३१३. तेथे खरोखरच तीन गुण सांगण्याचा आमचा

परी सत्त्व दावावया दोन्ही । बोलिलों येरें ।। १४ ।। जें दोहींमाजीं तिजें असे । तें दोन्हीं सांडितांचि दिसे । अहोरात्रत्यागें जैसें । संध्यारूप ।। १५ ।। तैसें रजतमविनाशें । तिजें जें उत्तम दिसे । तें सत्त्व हें आपैसें । फावासि ये ।। १६ ।। एवं दावावया सत्त्व तुज । निरूपिलें तम रज । तें सांडूनि सत्त्वें काज । साधीं आपलें ।। १७ ।। सत्वेंचि येणें चोखाळें । करीं यज्ञादिकें सकळें । पावसी तैं करतळें । आपुलें निज ।। १८ ।। सूर्यें दाविलें सांतें । काय एक न दिसे तेथें । तेवीं सत्त्वें केलें फळातें । काय नेदी ।। १९ ।। हे कीर आवडतांविखीं । रीति सत्त्वीं आथी निकी । परी मोक्षेंसीं एकी । मिसळणें जें ।। ३२० ।। तें एक आनचि आहे । तयाचा सावावो जैं लाहे । तैं मोक्षाचांही होये । गांवीं सरतें ।। २१ ।। पैं भांगार जऱ्हीं पंधरें । तऱ्ही राजावळीचीं अक्षरें । लाहें तैंचि सरे । जियापरी ।। २२ ।। स्वच्छें शीतळें सुगंधें । जलें होतीं सुखप्रदें । परी पवित्रत्व संबंधें । तीर्थाचेनि ।। २३ ।। नई हो कां भलतैसी थोरी । परी गंगा जैं अंगीकारी । तैंचि तिये सागरीं । प्रवेशु गा ।। २४ ।। तैसें सात्त्विका कर्मा किरीटी । येतां मोक्षाचिये भेटी । न पडे आडकाठी । तें वेगळें आहे ।। २५ ।। हा बोलु आइकतखेवीं । अर्जुना आधि न माये जीवीं । म्हणे देवें कृपा करावी । सांगावें तें ।। २६ ।। तेथ कृपाळुचक्रवर्ती । म्हणे आईक तयाची व्यक्ती । जेणें सात्विक तें मुक्ती- । रत्न देखिलें ।। २७ ।।

ॐतत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः । ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ।। २३ ।।

तरी अनादि परब्रह्म । जें जगदादिविश्रामधाम । तयाचें एक नाम । त्रिधा पैं असे ।। २८ ।। तें कीर अनाम अजाती । परी अविद्यावर्गाचिये राती- । माजी वोळखावया श्रुती । खूण केली ते ।। २९ ।। उपजलिया बाळकासि । नांव नाहीं तयापासीं । ठेविलेनि नांवेंसीं । ओ देत उठी ।। ३३० ।। कष्टले संसारशीणें । जे देवों येती गाऱ्हाणें । तया ओ दे नांवे जेणें । तो संकेतु हा ।। ३१ ।। ब्रह्माचा अबोला फिटावा । अद्वैतत्त्वें तो भेटावा । ऐसा मंत्रु देखिला कणवा । वेदें बापें ।। ३२ ।। मग दाविलेनि जेणें एकें । ब्रह्म आळविलें कवतिकें । मागां असत ठाके । पुढां उभें ।। ३३ ।। परी निगमाचळशिखरीं । उपनिषदार्थनगरीं । आहाति जे ब्रह्माचां येकाहारीं । तयांसीच कळे ।। ३४ ।। हेंही असो प्रजापती । शक्ति जे सृष्टिकरिती । ते जया एका आवृत्ती । नामाचिये ।। ३५ ।। पैं सृष्टीचिया उपक्रमा- । पूर्वीं गा

इरादा नव्हता; परंतु सत्त्वगुणाचे स्वरूप स्पष्ट समजाविण्याकरिता दुसरे रजोगुण व तमोगुण हे दोन आम्ही बोललो, असे समज. ३१४. ज्याप्रमाणे दिवस व रात्र यांचा त्याग केला असता, या दोहोमधील असणाऱ्या संध्याकालाचे रूप दिसते, त्याप्रमाणे दोन्हीमध्ये जे तिसरे आहे, ते दोन्हीचा त्याग केला असता दिसते. ३१५. त्याप्रमाणे रज व तमाच्या नाशाने तिसरे उत्तम जे दृष्टोत्पत्तीस येते, तो सत्त्वगुण होय, हे आपोआपच कळून येते. ३१६. याप्रमाणे तुला सत्त्वगुण स्पष्ट समजण्याकरिता रजोगुण व तमोगुण यांचे वर्णन केले. त्या रजतमांचा त्याग करून सत्त्वगुणाच्या योगाने तू आपले काम साधून घे. ३१७. या शुद्ध सत्त्वगुणानेच यज्ञादिक सर्व क्रिया कर, म्हणजे त्या योगाने तुला ते आपले स्वरूप तळहातावर घेतलेल्या पदार्थासारखे प्राप्त होईल. ३१८. सूर्याने प्रकाशित केले असता या जगात काय एक दिसणार नाही ? त्याप्रमाणे सत्त्वगुणाने केलेले कर्म कोणत्या फळाला देणार नाही ? ३१९. खरोखर वाटेल ते फळ प्राप्त करून देण्याच्या बाबतीत सात्त्विक कर्माची पद्धति चांगली आहे. परंतु ज्या एकाने मोक्षाशी एकरूप होता येते; ३२० ते एक वेगळेच आहे. त्याचे, साह्य जेव्हां (सात्त्विक कर्माला) मिळते, तेव्हां त्या सात्त्विक कर्माचा मोक्षाच्या गांवातहि प्रवेश होतो. ३२१. सोने पंधराच्या दराचे (शंभर नंबरी) असले, तरी त्यास जेव्हां राजमुद्रेची अक्षरे प्राप्त होतात, तेव्हांच ते ज्याप्रमाणे चालते (त्याची किंमत होते); ३२२. स्वच्छ, थंड व सुगंधी असे पाण्याचे प्रकार सुख देणारे असतात, परंतु त्या पाण्यात पवित्रपणा तीर्थाच्या संबंधाने येतो. ३२३. नदी वाटेल तितकी मोठी असेना का ? परंतु गंगा जेव्हां तिचा अंगीकार करील तेव्हांच, अर्जुना, तिचा समुद्रात प्रवेश होईल. ३२४. त्याप्रमाणे अर्जुना, सात्त्विक कर्माला मोक्षाच्या भेटीला येत असतांना, ज्याच्या योगाने आडकाठी येत नाही, ते वेगळेच आहे. ३२५. हे देवाचे बोलणे ऐकता क्षणीच, अर्जुनाच्या अंतःकरणात उत्कंठा मावेना व तो म्हणाला, देवांनी कृपा करावी व ते सांगावे. ३२६. तेव्हा सर्व कृपाळुवांचे सार्वभौम राजे, श्रीकृष्ण-परमात्मा म्हणाले, ज्याच्या योगाने त्या सात्त्विक कर्माच्या आटोक्यात ते मोक्षरूपी रत्न येते ते ऐक. ३२७.

'ॐ' 'तत्' 'सत्' असा तीन प्रकारचा ब्रह्माचा नामनिर्देश (श्रुतीने) सांगितला आहे. या नामाच्या योगाने पूर्वी (प्रजापतीने) ब्राह्मण, वेद आणि यज्ञ निर्माण केलेले आहेत. २३.

तरी जे परब्रह्म आरंभरहित असून, जगाचे उत्पत्तिस्थान व विश्रांतिस्थान आहे, त्याचे एक नांव तीन प्रकारचे आहे. ३२८. ते ब्रह्म खरोखर नामरहित व जातिरहित आहे; परंतु अविद्या-समुदायरूपी रात्रीत सांपडलेल्या जीवांनी ब्रह्मास ओळखावे, एवढ्यासाठी श्रुतींनी त्या परब्रह्मास जी खूण केली, ते त्या ब्रह्माचे नाम होय. ३२९. नुकतेच जन्मास आलेले मूल आपल्याबरोबर नांव घेऊन येत नाही; (परंतु त्या मुलाला) ठेवलेल्या नांवाने हाक मारली असता, ते ओ देत उठते. ३३०. संसारदुःखाने शिणलेले जे जीव, ब्रह्माकडे आपले गाऱ्हाणे सांगण्यासाठी येतात, त्या जीवांना, ज्या नांवाने ब्रह्म ओ देत उठते, तो हा संकेत (नामरूपी खूण) होय. ३३१. जीवाचा व ब्रह्माचा अनादि काळापासून अबोला आहे, तो नाहीसा व्हावा व ते ब्रह्म अद्वैतपणाने (जीवास) भेटावे, म्हणून वेदरूपी बापाने (सर्व जीवांची) दया मनात घेऊन हा नाममंत्र शोधून काढला. ३३२. मग वेदाने दाखविलेल्या ज्या एका नांवाने ब्रह्मास हाक मारली असता ते ब्रह्म (वृत्तीच्या) मागे असूनहि (वृत्तीच्या) पुढे उभे राहते. ३३३. परंतु वेदरूपी पर्वताच्या शिखरावर असलेल्या उपनिषदांच्या अर्थरूपी शहरात, जे परब्रह्माच्या एका पंक्तीला आहेत, त्यासच हे नाममहात्म्य कळते. ३३४. हे देखील राहू दे. ब्रह्मदेवामध्ये जी सृष्टि उत्पन्न करण्याची शक्ति आहे, ती ज्या एका नामाच्या आवर्तनाने आली आहे; ३३५. परंतु सृष्टीच्या आरंभापूर्वी, हे वीरोत्तमा, अर्जुना, ब्रह्मदेव एकटा वेड्यासारखा

वीरोत्तमा । वेडा ऐसा ब्रह्मा । एकला होता ।। ३६ ।। मज ईश्वरातें नोळखे । ना सृष्टिही करूं न शके । तो थोरु केला एकें । नामें जेणें ।। ३७ ।। जयाचा अर्थु जीवीं ध्यातां । जें वर्णत्रयचि जपतां । विश्वसृजनयोग्यता । आली तया ।। ३८ ।। तेधवां रचिले ब्रह्मजन । तयां वेद दिधलें शासन । यज्ञाऐसें वर्तन । जीविकें केलें ।। ३९ ।। पाठीं नेणों किती येर । स्रजिले लोक अपार । जाले ब्रह्मदत्त अग्रहार । तिन्हीं भुवनें ।। ३४० ।। ऐसें नाममंत्रें जेणें । धातया अढंच करणें । तयाचें स्वरूप आइक म्हणे । श्रीकांतु तो ।। ४१ ।। तरी सर्व मंत्रांचा राजा । तो प्रणवो आदिवर्णु बुझा । आणि तत्कारु जो दुजा । तिजा सत्कारु ।। ४२ ।। एवं ॐतत्सदाकारु । ब्रह्मनाम हें त्रिप्रकारु । हें फूल तुरंबी सुंदरु । उपनिषद तें ।। ४३ ।। येणेंसीं गा होऊनि एक । जैं चाले कर्म सात्त्विक । तैं कैवल्यातें पाइक । घरींचें करी ।। ४४ ।। परी कापुराचें थळींव । आणूनि देईल दैव । लेवों जाणणेंचि आडव । तेथ असे बापा ।। ४५ ।। तैसें आदरिजेल सत्कर्म । उच्चारैल ब्रह्मनाम । परी नेणिजेल जरी वर्म । विनियोगाचें ।। ४६ ।। तरी महंताचिया कोडी । घरा आलियाही वोढी । मानूं नेणतां अपरवडी । मुद्दल तुटे ।। ४७ ।। कां ल्यावया चोखट । टीक भांगार एकवट । घालूनि बांधली मोट । गळा जेवीं ।। ४८ ।। तैसें तोंडीं ब्रह्मनाम । हातीं तें सात्त्विक कर्म । विनियोगेंवीण काम । विफळ होय ।। ४९ ।। अगा अन्न आणि भूक । पासीं असे परी देख । जेऊं नेणतां बाळक । लंघनचि कीं ।। ३५० ।। का स्नेहा सूत्रा वैश्वानरा । जालियाही संसारा । हातवटी नेणतां वीरा । प्रकाशु नोहे ।। ५१ ।। तैसें वेळे कृत्य पावे । तेथिंचा मंत्रुही आठवे । परी व्यर्थ तें आघवें । विनियोगेंवीण ।। ५२ ।। म्हणौनि वर्णत्रयात्मक । जें हें परब्रह्मनाम एक । विनियोगु तूं आइक । याचा आतां ।। ५३ ।।

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपः क्रियाः । प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ।। २४ ।।

नामींचीं अक्षरें तिन्हीं । कर्मा आदिमध्यनिदानीं । प्रयोजावीं पैं स्थानीं । इहीं तिन्हीं ।। ५४ ।। हेचि एकी हातवटी । घेऊनि हन किरीटी । आले ब्रह्मविद भेटी । ब्रह्माचिये ।। ५५ ।। ब्रह्मेंसीं होआवया एकी । ते न वंचती यज्ञादिकीं । जे चावळले वोळखीं । शास्त्रांचिया ।। ५६ ।। तो आदि तंव ॐकारु । ध्यानें करिती गोचरु । पाठीं आणिती उच्चारु । वाचेही तो ।। ५७ ।। तेणें ध्यानें प्रकटें । प्रणवोच्चारें स्पष्टें । लागती मग वाटे ।

गोंधळलेला असा होता; ३३६. मला ईश्वराला तो ओळखत नव्हता अथवा सृष्टीहि करण्याचे त्यास सामर्थ्य नव्हते; तो ज्या एका नांवाने समर्थ केला; ३३७. ज्या नामाच्या अर्थाचे अंतःकरणात चिंतन केल्यामुळे आणि नामाच्या तीन शब्दांचा (ॐ, तत्, सत्) जप केल्यामुळे, त्याला सृष्टि उत्पन्न करण्याची योग्यता आली. ३३८. तेव्हां त्याने ब्राह्मण लोक उत्पन्न केले व त्यांना आचरणाची पद्धति शिकविणारे वेद दिले आणि यज्ञासारखा धंदा (कर्म) उदरनिर्वाहार्थ उत्पन्न केला. ३३९. नंतर किती असंख्य लोक (ब्रह्मदेवाने) उत्पन्न केले, हे कळत नाही. (व त्या उत्पन्न केलेल्या लोकांना) तिन्ही भुवने, हे ब्रह्म-देवाने दिलेले इनाम झाले. ३४०. असे ज्या नाममंत्राने ब्रह्मदेवाला थोर केले, त्याचे स्वरूप तूं ऐक, असे तो लक्ष्मीचा भर्ता श्रीकृष्ण म्हणाला. ३४१. तरी त्या मंत्रांचा राजा तो, 'ॐ' ते त्या नांवातील पहिले अक्षर समजा; 'तत्' हे दुसरे अक्षर होय व तिसरे अक्षर 'सत्' हे होय. ३४२. याप्रमाणे 'ॐ' तत्, सत्' या रूपाने ब्रह्माचे हे नाम, तीन प्रकारचे आहे. ह्या सुंदर फुलांचा उपनिषदे वास घेतात (म्हणजे उपनिषदांनी याचा चांगला विचार केला आहे). ३४३. जेव्हां सात्त्विक कर्म या नामाशी मिळून चालते (म्हणजे जेव्हां सात्त्विक कर्म या ब्रह्म नामाच्या विनियोगा-सहित होते) तेव्हां हे (सात्त्विक कर्म) मोक्षाला घरचा चाकर करते. ३४४. कापुराचे दागिने दैव आणून देईल; परंतु बाबा, ते दागिने (अंगावर) कसे घालावे हे समजण्याचीच अडचण आहे. ३४५. त्याचप्रमाणे सत्कर्म करण्याचा आरंभ केला जाईल आणि ब्रह्मनामहि उच्चारले जाईल, परंतु विनियोगाचे मर्म जर समजले जाणार नाही; ३४६. साधूंचे समुदाय आपण होऊन घरी आले असताहि, त्यांचा आदरसत्कार कसा करावा, हे न समजून जर गैररीतीने त्यांच्याशी वर्तन केले तर पुण्यक्षय होतो. ३४७. अथवा चांगला शृंगार करण्याकरिता सोन्याचे व जडावाचे दागिने एके ठिकाणी करून त्यांची गाठोडी जशी गळ्यात अडकवावी; ३४८. त्याप्रमाणे मुखाने ब्रह्मनामाचा उच्चार करतो आणि हाताने सात्त्विक कर्म करतो (परंतु) योजनेच्या हातवटी शिवाय ते कर्म निष्फळ होते. ३४९. विचार कर. अर्जुना, जवळ अन्नहि तयार आहे आणि भूक देखील लागलेली आहे, तरी तान्ह्या मुलाला जेवावे कसे हे कळत नसल्यामुळे जसा उपवासच घडेल. ३५०. अथवा, अर्जुना, तेल, वात व अग्नि ही एकत्र झाली असता, जर दिवा लावण्याची युक्ति माहीत नसेल तर प्रकाश होणार नाही; ३५१. त्याप्रमाणे योग्य वेळेवर योग्य कर्मे करण्याचा प्रसंग आला व त्या कर्मासंबंधाचा मंत्रहि आठवला, परंतु ते सर्व विनियोगावाचून व्यर्थ आहे. ३५२. म्हणून तीन शब्दांचे जे हे एक परब्रह्माचे नांव आहे, या ब्रह्म नामाचा कर्माच्या ठिकाणी विनियोग कसा करावयाचा, ते तूं आता ऐक. ३५३.

म्हणून नेहमी ब्रह्मवाद्यांच्या (मोक्षार्थी मनुष्यांच्या) शास्त्राला अनुसरून होणाऱ्या यज्ञ, दान, तप इत्यादि क्रिया 'ॐ' अक्षराचा उच्चार करून नेहमी सुरू होत असतात. २४.

(तरी या) नामाची जी तीन अक्षरे आहेत, ती कर्माच्या आरंभी, मध्ये व शेवटी या तीन ठिकाणी योजावी. ३५४. अर्जुना, हीच एक हातवटी घेऊन ब्रह्मवेत्ते ब्रह्मसाक्षात्काराला प्राप्त झाले. ३५५. शास्त्राला जाणून जे बोलतात, ते (आपले) ब्रह्माशी ऐक्य होण्याकरिता, यज्ञादिक कर्मांचा त्याग करीत नाहीत. ३५६. ते पुरुष, कर्माच्या आरंभी तर ध्यानाने ॐकार सिद्ध करतात आणि मग वाचेनेहि ॐ असा स्पष्ट उच्चार करतात. ३५७. त्या ध्यानाने ॐकार सिद्ध झाल्यावर व नंतर ॐकाराचा उच्चार स्पष्ट केल्यावर मग ते कर्माच्या आचरणाला

क्रियांचिये ॥ ५८ ॥ आंधारीं अभंगु दिवा । आडवीं समर्थु बोळावा । तैसा प्रणवो जाणावा । कर्मारंभीं ॥ ५९ ॥ उचितदेवोद्देशें । द्रव्यें धर्में आणि बहुवसें । द्विजद्वारां हन हुताशें । यजिती पैं ते ॥ ३६० ॥ आहवनीयादि वन्ही । निक्षेपरूपीं हवनीं । यजिती पैं विधानीं । फुडे होऊनि ॥ ६१ ॥ किंबहुना नाना याग । निष्पत्तीचें घेऊनि अंग । करिती नावडतेया त्याग । उपाधींचे ॥ ६२ ॥ कां न्यायें जोडला पवित्रीं । भूम्यादिकीं स्वतंत्रीं । देशकाळशुद्ध पात्रीं । देती दानें ॥ ६३ ॥ अथवा एकांतरां कृच्छ्रीं । चांद्रायणें मासोपवासीं । शोषोनि गा धातुराशी । करिती तपें ॥ ६४ ॥ एवं यज्ञदानतपें । जियें गाजती बंधरूपें । तिहींच होय सोपें । मोक्षाचें तयां ॥ ६५ ॥ स्थळीं नावा जिया दाटिजे । जळीं तियांचि जेवीं तरिजे । तेवीं बंधकीं कर्मीं सुटिजे । नामें येणें ॥ ६६ ॥ परी हें असो ऐसिया । या यज्ञदानादि क्रिया । ॐकारें सावायिलिया । प्रवर्तती ॥ ६७ ॥ तिया मोटकिया जेथ फळीं । रिगों पाहाती निहाळीं । प्रयोजिती तियें काळीं । तच्छब्दु तो ॥ ६८ ॥

तदित्यनभिसंधाय फलं यज्ञतपः क्रियाः । दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥ २५ ॥

जें सर्वांही जगापरौतें । जें एक सर्वही देखतें । जें तच्छब्दें बोलिजे तें । पैल वस्तु ॥ ६९ ॥ तें सर्वादिकत्वें चित्तीं । तद्रूप ध्यावूनियां सुमती । उच्चारेंही व्यक्ती । आणिती पुढती ॥ ३७० ॥ म्हणती तद्रूपा ब्रह्मा तया । फळेंसीं क्रियां इयां । तेचि होतु आम्हां भोगावया । कांहींचि नुरो ॥ ७१ ॥ ऐसेनि तदात्मकें ब्रह्में । तेथ उगाणूनि कर्में । आंग झाडिती न ममें । येणें बोलें ॥ ७२ ॥ आतां ॐकारें आदरिलें । तत्कारें समर्पिलें । इया रिती जया आलें । ब्रह्मत्व कर्मा ॥ ७३ ॥ तें कर्म कीर ब्रह्माकारें । जालें तेणेंही न सरे । जे करीतेणेंसी दुसरें । आहे म्हणौनि ॥ ७४ ॥ मीठ आंगें जळीं विरे । परी क्षारता वेगळी उरे । तैसें कर्म ब्रह्माकारें । गमे तें द्वैत ॥ ७५ ॥ आणि दुजे जंव जंव घडे । तंव तंव संसारभय जोडे । हें देवो आपुलेनि तोंडें । बोलती वेदें ॥ ७६ ॥ म्हणोनि परत्वें ब्रह्म असे । तें आत्मत्वें परियवसे । सच्छब्द या रिणादोषें । ठेविला देवें ॥ ७७ ॥ तरी ॐकार तत्कारीं । कर्म केलें जें ब्रह्म

लागतात. ३५८. अंधारामध्ये जसा केव्हांहि न विझणारा दिवा अथवा अरण्यात बरोबर पोहोचविण्याला जसा सामर्थ्यवान् सोबती असावा, त्याप्रमाणे कर्माच्या आरंभी ॐकार समजावा; (कर्मारंभी ॐकाराची योजना केली असता, ते कर्म निर्विघ्नपणे पार पडते). ३५९. धर्माने मिळविलेले पुष्कळ द्रव्य वेदात सांगितलेल्या योग्य देवतेला अर्पण करण्याच्या हेतूने ब्राह्मणद्वारा अथवा अग्नीद्वारा यज्ञ करतात. ३६०. आहवनियादि अग्नीत त्यागात्मक हवनाने यज्ञ करतात, परंतु विधानात निष्णात होऊन करतात. ३६१. फार काय सांगावे ? अनेक यज्ञ चांगल्या तऱ्हेने पार पाडून ज्या ज्या उपाधीचा (देहाहंकाराचा वगैरे) आपल्यास उपसर्ग होत असेल, त्यांचा त्याग करतात; ३६२. अथवा धर्माने मिळविलेल्या व पवित्र अशा आपल्या मालकीच्या जमिनी वगैरे मालमत्तेचे, शुद्ध अशा देशकालांच्या व पात्रांच्या ठिकाणी दान देतात. ३६३. अथवा अर्जुना, एकांतराने, कृच्छ्राने, चांद्रायणाने अथवा मासोपवासाने शरीरशोषण करून तप करतात. ३६४. याप्रमाणे यज्ञ, दान, तपे ही बंधनरूप म्हणून प्रसिद्ध आहेत खरी; परंतु त्यांच्या आरंभी प्रणवोच्चार केला असता तीच यज्ञादिक कर्मे, त्या करणाराला मोक्ष सोपा करून देतात. ३६५. जमिनीवर ज्या नावेचे ओझे वाटते, त्याच नावेच्या योगाने पाण्यात चांगले तरता येते. त्याप्रमाणे बांधणारी कर्मे करूनच, या नामाच्या योगाने सुटका होते (म्हणजे मोक्ष मिळतो). ३६६. परंतु आता हे राहू दे. अशा तऱ्हेने या यज्ञदानादिक क्रिया ॐकाराच्या सहाय्याने चालू होतात. ३६७. या क्रिया जेव्हां फळांमध्ये अल्पसा प्रवेश करू पाहतात, तेव्हां पहा की, (त्या कर्मफलाच्या ठिकाणी) ते पुरुष 'तत्' शब्दाचा विनियोग करतात, (म्हणजे तत् शब्दाने बोधित होणारे जे ब्रह्म, त्याला फळासह कर्म अर्पण करतात.) ३६८.

मोक्षाची इच्छा करणारे मनुष्य, फलाची अपेक्षा न धरता यज्ञ, तप आणि दान यांच्या विविध क्रिया 'तत्' अक्षराचा उच्चार करून (ब्रह्मार्पण बुद्धीने) करीत असतात. २५.

जी वस्तु सर्वहि जगापलीकडे आहे, जी एक वस्तु सर्वांचाहि द्रष्टा आहे आणि जी सर्वांच्या पलीकडे आहे, ती वस्तु 'तत्' शब्दाने सांगितली जाते. ३६९. हे बुद्धिमान् अर्जुना, ते तत् नामाचे ब्रह्म सर्वांच्या आरंभीचे आहे असे त्याचे चित्तात ध्यान करून, मग उच्चारानेहि ते स्पष्टतेस आणतात (तत् असा स्पष्ट उच्चार करतात.) ३७०. आणि ते म्हणतात की, या सर्व यज्ञादिक क्रिया फळासह त्या 'तत्' स्वरूप ब्रह्मालाच होवोत (अर्पण असोत) आम्हाला भोगावयाला कांही उरू नये. ३७१. याप्रमाणे तत् शब्दात्मक ब्रह्माने (तत् असा ब्रह्मनामाचा उच्चार करून) व तेथे (तत् शब्दाने दर्शविलेल्या ब्रह्माच्या ठिकाणी) कर्मे अर्पण करून 'न मम' (माझी नाही) या शब्दाने अंग झाडतात (आपला व कर्माचा संबंध तोडतात). ३७२. आता ॐकाराच्या विनियोगाने ज्या कर्माचा आरंभ झाला आहे व तत् शब्दाच्या विनियोगाने जे ब्रह्माच्या ठिकाणी अर्पण केले आहे, अशा प्रकारे ज्या कर्माला ब्रह्मत्व आले आहे; ३७३. ते कर्म ब्रह्मरूप झाले खरे, परंतु तेवढ्याने संपत नाही; कारण ब्रह्मरूप झालेले कर्म व कर्ता यात भेद राहतो, म्हणून (कारण कर्ता आपल्याला ब्रह्माहून वेगळा समजतो म्हणून). ३७४. मीठ अंगाने पाण्यात विरते, परंतु मिठाचा खारटपणा पाण्याहून वेगळा राहतो; त्याप्रमाणे कर्म जरी ब्रह्माकार झाले, तरी कर्ता वेगळा उरतो हे द्वैत भासते. ३७५. आणि जसजसे द्वैत उत्पन्न होते, तसतसे संसारभय प्राप्त होते. देव आपल्या तोंडाने व वेदाच्या द्वारा हे बोलतात. ३७६. म्हणून जे ब्रह्म दुसरेपणाने आहे, ते आत्मत्वाने अनुभवास येईल, ही उणीव भरून काढण्याच्या उद्देशाने 'तत्' शब्द ठेवला आहे. ३७७. तर ॐकार व तत्कार यांच्या विनियोगाने जे कर्म शरीरात ब्रह्मरूप केलेले आहे

शरीरीं । जें प्रशस्तादि बोलवरी । वाखाणिलें ॥ ७८ ॥ प्रशस्तकर्मीं तिये । सच्छब्दा विनियोग आहे । तोचि आइका होये । तैसा सांगों ॥ ७९ ॥

सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते । प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते ॥ २६ ॥

तरी सच्छब्दें येणें । आटूनि असताचें नाणें । दाविजे अव्यंगवाणें । सत्तेचें रूप ॥ ३८० ॥ जें सतचि काळें देशें । होऊं नेणेचि अनारिसें । आपणपां आपण असे । अखंडित ॥ ८१ ॥ हें दिसतें जेतुलें आहे । तें असतपणें जें नोहे । देखतां रूपीं सोये । लाभे जयाची ॥ ८२ ॥ तेणेंसीं प्रशस्त तें कर्म । जें जालें सर्वात्मक ब्रह्म । देखिजे करूनि सम । ऐक्यबोधें ॥ ८३ ॥ तरी ॐकारें तत्कारें । जें कर्म दाविलें ब्रह्माकारें । तें गिळूनि होइजे एकसरें । सन्मात्रचि ॥ ८४ ॥ ऐसा हा अंतरंगु । सच्छब्दाचा विनियोगु । जाण म्हणे श्रीरंगु । मी ना म्हणे हो ॥ ८५ ॥ ना मीचि जरी हो म्हणे । तरी श्रीरंगीं दुजें हेंचि उणें । म्हणौनि हें बोलणें । देवाचेंचि ॥ ८६ ॥ आतां आणिकीही परी । सच्छब्दु हा अवधारीं । सात्त्विका कर्मा करी । उपकारु जो ॥ ८७ ॥ तरी सत्कर्में चांगें । चालिलीं अधिकारबगें । परी एकाधें कां आंगें । हिणावती जैं ॥ ८८ ॥ तैं उणें एकें अवयवें । शरीर ठाके आघवें । कां अंगहीन भांडावे । रथाची गती ॥ ८९ ॥ तैसें एकेंचि गुणेंवीण । संतचि परी असंतपण । कर्मधरी गा जाण । जिये वेळे ॥ ३९० ॥ तेव्हां ॐकार तत्कारीं । सावायिला हा चांगी परी । सच्छब्दु कर्मा करी । जीर्णोद्धारु ॥ ९१ ॥ तें असतपण फेडी । आणी सद्भावाचिये रूढी । निजसत्त्वाचिये प्रौढी । सच्छब्दु हा ॥ ९२ ॥ दिव्यौषध जैसें रोगिया । कां सावावो ये भंगलिया । सच्छब्दु कर्मा व्यंगलिया । तैसा जाण ॥ ९३ ॥ अथवा कांहीं प्रमादें । कर्म आपुलिये मर्यादे । चुकोनि पडे निषिद्धे । वाटे हन ॥ ९४ ॥ चालतयाही मार्गु सांडे । पारखिया अखरें पडे । राहाटीमाजीं न घडे । काइ काइ ॥ ९५ ॥ म्हणौनि तैसी कर्मा । राभस्यें सांडे सीमा । असाधुत्वाचिया दुर्नामा । येवों पाहे जैं ॥ ९६ ॥ तेथ गा हा सच्छब्दु । येरां दोहींपरीस प्रबुद्धु । प्रयोजिला करी साधु । कर्मातें यया ॥ ९७ ॥ लोहा परिसाची घृष्टी । वोहळा गंगेचि भेटी । कां मृता जैसी वृष्टी । पीयूषाची ॥ ९८ ॥ पै असाधुकर्मा तैसा । सच्छब्दुप्रयोगु वीरेशा ।

व ज्या कर्माची प्रशस्त (श्रेष्ठ) वगैरे शब्दांनी स्तुति केली आहे. ३७८. त्या प्रशस्त कर्माच्या ठिकाणी सत् शब्दाचा विनियोग आहे, तोच ऐका. तो आहे तसा सांगतो. ३७९.

कर्ता सद्रूप (ब्रह्मरूप) होण्याकरिता व (सदोष कर्म) निर्दोष व पूर्ण होण्याकरिता, 'सत्' अक्षराचा उपयोग करतात. तसेच हे पार्था प्रशस्त कर्माच्या ठिकाणी सत् शब्दाचा उपयोग करतात. २६.

तर या 'सत्' शब्दाने असत् पदार्थमात्रांचा निरास करून, सत्तेचे (ब्रह्माचे) निर्दोष स्वरूप दाखविले जाते. ३८०. ज्या सत्तेचे स्वरूप देशाने अथवा कालाने बदलणे जाणत नाही व जी (सत्ता) आपण आपल्या ठिकाणी अखंडित आहे, ३८१. हे जेवढे साकार जगत् दिसत आहे तेवढे असत् असल्याकारणाने जी ब्रह्मवस्तु, ते जगत् नाही, असे पाहिल्याबरोबर, (अनुभविल्याबरोबर) ज्या ब्रह्मवस्तूच्या स्वरूपाचा आश्रय मिळतो. ३८२. सर्वात्मक ब्रह्म झालेले जे प्रशस्त कर्म, त्याचे त्या सत् संज्ञक ब्रह्माशी ऐक्य करून त्यास आपल्यासह अद्वैत अनुभवाने पाहावे. ३८३. तर ॐकार व तत्कार यांनी जे कर्म ब्रह्मस्वरूप झाल्याचे दाखविले ते गिळून (ते कर्म) ब्रह्मस्वरूप झाले खरे, पण ते कृत्य करणारा मी वेगळा आहे, (ही भावना नाहीशी करून) एकदम ब्रह्ममात्रच व्हावे, ३८४. असा हा सत् शब्दाचा अंतरंग विनियोग समज, असे श्रीकृष्ण म्हणतात. अहो, मी (ज्ञानदेव) म्हणत नाही. ३८५. अथवा 'असे माझे म्हणणे आहे' असे जर मी म्हटले असते, तर भगंवताहून मी वेगळा आहे, असे होऊन त्याच्या स्वरूपात द्वैत उत्पन्न झाल्याचा दोष घडला असता व (भगवत्स्वरूपाच्या ठिकाणी द्वैत उत्पन्न करणे) हाच कमीपणा आहे. म्हणून हे बोलणे माझे नसून देवाचे आहे. ३८६. आता हा सत् शब्द आणखीहि एका प्रकाराने, जो सात्त्विक कर्मावर उपकार करतो, तो ऐक. ३८७. तर सत्कर्मे ही आपापल्या अधिकाराप्रमाणे चांगली चालली असली तरीपण जेव्हां ती एखाद्या अंगाने कमी पडतात, ३८८. तर ज्याप्रमाणे एक अवयव कमी असल्याने सर्व शरीर (शरीराचे सर्व व्यापार) थांबते अथवा चाक वगैरे एखादा अवयव नसलेल्या रथाची गति बंद पडते; ३८९. त्या प्रमाणे असे समज की, ज्या वेळेला एकच गुण (एखादे अंग) नसल्याकारणाने सत्कर्मच असत्कर्मपणा धारण करते. ३९०. तेव्हां ॐकार व तत्कार यांनी चांगल्या प्रकारे साह्य केलेला हा 'सत्' शब्द कर्माचा जीर्णोद्धार करतो. ३९१. हा 'सत्' शब्द आपल्या सत्पणाच्या सामर्थ्याने, ते कर्माचे असत्पण नाहीसे करतो व त्या कर्माला सत्पणाच्या व्यवहाराला आणतो. ३९२. रोग्याला जशी दिव्यौषधी मिळाली (असता तो जसा निरोगी होतो) अथवा धैर्य खचलेल्या मनुष्याला जसे साहाय्य मिळाले असता, त्यास पुन्हा धैर्य येते. त्याप्रमाणे न्यून झालेल्या कर्माला 'सत्' शब्द तसा (पूर्ण करणारा) आहे असे समज. ३९३. अथवा कांही चुकीने कर्म आपली मर्यादा सोडून निषिद्ध वाटेला पडले; ३९४. एखाद्या वाटेने नेहमी चालणारा मनुष्यहि ही वाट चुकतो; परीक्षकाच्याच पदरात (नजरचुकीने) अखरे (म्हणजे खोटे) पडते, व्यवहारामध्ये काय काय घडत नाही ? (व्यवहारात कोणती चूक घडत नाही ?) ३९५. म्हणून त्याप्रमाणे अविचाराने कर्माची मर्यादा सुटते व ते कर्म जेव्हां दुष्कर्माच्या वाईट नांवाला येऊ पाहते, ३९६ . अर्जुना, तेथे हा 'सत्' शब्द जो इतर दोहो (ॐकार व तत्कार) पेक्षा प्रौढ आहे; तो योजिला असता, त्या कर्माला सत्कर्मत्व आणतो. ३९७. लोखंडाला जसे, परिसाचे घासणे, ओढ्याला जशी गंगेची भेट, अथवा मेलेल्याला जसा अमृताचा वर्षाव, ३९८. हे वीरेशा अर्जुना, 'सत्' शब्दाचा प्रयोग

हें असो गौरवुचि ऐसा । नामाचा यया ।। ९९ ।। घेऊनि येथिंचें वर्म । जैं विचारिसी हें नाम । तैं केवळ हेंचि ब्रह्म । जाणसी तूं ।। ४०० ।। पाहें पां ॐतत्सत् ऐसें । हें बोलणें तेथ नेतसे । जेथूनि कां हें प्रकाशे । दृश्यजात ।। १ ।। तें तंव निर्विशिष्ट । परब्रह्म चोखट । तयाचें हें आंतुवट । व्यंजक नाम ।। २ ।। परी आश्रयो आकाशा । आकाशचि का जैसा । या नामा नामी आश्रयो तैसा । अभेदु असे ।। ३ ।। उदयिला आकाशीं । रवीचि रवीतें प्रकाशी । हे नामव्यक्ती तैसी । ब्रह्मा करी ।। ४ ।। म्हणौनि त्र्यक्षर हें नाम । नव्हे जाण केवळ ब्रह्म । ययालागीं कर्म । जें जें कीजे ।। ५ ।।

यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते । कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ।। २७ ।।

तें याग अथवा दानें । तपादिकें गहनें । तियें निफजतु कां न्यूनें । होऊनि ठातु ।। ६ ।। परी परिसाचां वरकलीं । नाहीं चोखाकिडाची बोली । तैसीं ब्रह्मीं अर्पितां केलीं । ब्रह्मचि होती ।। ७ ।। उणिया पुरियाची परी । नुरेचि तेथ अवधारीं । निवडूं न येती सागरीं । जैसिया नदी ।। ८ ।। एवं पार्था तुजप्रती । ब्रह्मनामाची हे शक्ती । सांगितली उपपत्ती । डोळसा गा ।। ९ ।। आणि येकेकाही अक्षरा । वेगळवेगळा वीरा । विनियोगु नागरा । बोलिलों रीती ।। ४१० ।। आतां ऐसें एवं सुमहिम । म्हणौनि हें ब्रह्मनाम । जाणितलें कीं सुवर्म । राया तुवां ।। ११ ।। तरी येथूनियाचि श्रद्धा । उपलविली हो सर्वदा । जयाचें जालें बंधा । उरों नेदी ।। १२ ।। जिये कर्मी हा प्रयोगु । अनुष्ठिजे सद्विनियोगु । तेथ अनुष्ठिला सांगु । वेदुचि जाणा ।। १३ ।।

अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् । असदित्युच्यते पार्थ न च तत् प्रेत्य नो इह ।। २८ ।।

ना सांडूनि हे सोये । मोडूनि श्रद्धेचि बाहे । दुराग्रहाची त्राये । वाढऊनियां ।। १४ ।। मग अश्वमेध कोडी कीजे । रत्नें भरोनि पृथ्वी दीजे । एकांगुष्ठींही तपिजे । तपसाहस्रीं ।। १५ ।। जळाशयाचेनि नांवें । समुद्र कीजती नवे । परी किंबहुना आघवें । वृथाचि तें ।। १६ ।। खडकावरी वर्षलें । जैसें भस्मीं हवन केलें । कां खेंव दिधलें । साउलिये ।। १७ ।। नातरी चडकणा । गगन हाणितलें अर्जुना । तैसा समारंभु सुणा । गेलाचि तो ।। १८ ।। घाणां गाळिले गुंडे । तेथ तेल ना पेंडी जोडे । तैसें दरिद्र

(विनियोग) निषिद्ध कर्माला तसा आहे. ३९९. वर सांगितलेल्या ब्रह्मनामाच्या विनियोगाचे वर्म लक्षात घेऊन जेव्हां तूं या ब्रह्मनामाचा विचार करशील, तेव्हां केवळ हे नामच ब्रह्म आहे, असे तुला कळेल. ४००. हे पहा, ज्याच्याकडून हे सर्व दृश्यमात्र प्रकाशले जाते, त्या ठिकाणी 'ॐ तत् सत्' हे बोलणे (हा नामोच्चार) नेते. ४०१. ते ठिकाण तर निर्धर्म व शुद्ध असे परब्रह्म आहे, पण (ॐ तत् सत्) हे त्याचे अंतरंग व त्यास व्यक्त करून दाखविणारे आहे. ४०२. आकाश या नांवाला आकाश हाच एक असा आधार आहे (कारण ते दोघे एक आहेत.) त्याप्रमाणे 'ॐ तत् सत्' या नामाला व नामीला (ब्रह्माला) आश्रय अभेद आहे (म्हणजे ॐ तत् सत् या नांवाचा व परब्रह्म वस्तूचा अभेद आहे). ४०३. आकाशात उगवलेला सूर्यच जसा सूर्याला प्रकाशतो त्याप्रमाणे 'ॐ तत्सत्' या नामाचा उच्चार ब्रह्माला प्रकाशित करतो. ४०४. म्हणून, हे तीन अक्षरी नाम, हे नांव नव्हे, तर केवळ ब्रह्म आहे, असे समज. एवढ्याकरिता जे जे कर्म करावे, ४०५.

यज्ञ, तप व दान यांच्यामधील न्यूनता जाऊन संपूर्णता प्राप्त होणे, यालाहि 'सत्' म्हणतात. याच्याकरिता केलेल्या (व म्हणून तद्रूप बनलेल्या) कर्माला 'सत्' असे म्हणतात. २७.

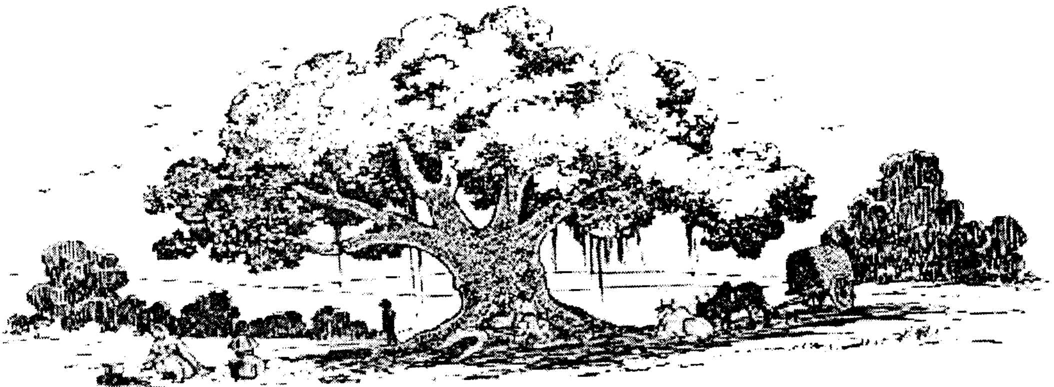
ती कर्मे यज्ञ असोत, दाने असोत अथवा कठीण तपादि असोत व ती पूर्ण होवोत अथवा अपुरी होऊन राहोत; ४०६. परंतु परिसाच्या कसोटीवर जशी चांगले वाईट होणे ही भाषा नाही, त्याप्रमाणे (या नामाच्या विनियोगाने) केलेली कर्मे ब्रह्माच्या ठिकाणी अर्पण केली असता, ब्रह्मच होतात, ४०७. ज्याप्रमाणे समुद्रात लहानमोठ्या नद्या वेगळेपणाने ओळखता येत नाहीत, त्याप्रमाणे नामाच्या विनियोगाने ब्रह्माच्या ठिकाणी अर्पण केलेल्या कर्मात न्यून कर्मे, सांग कर्मे असा हा प्रकार राहत नाही, असे समज. ४०८. हे डोळस अर्जुना, याप्रमाणे तुला ब्रह्मनामाच्या सामर्थ्याचा विचार सांगितला. ४०९. हे वीर अर्जुना, आणि एका एका अक्षराची वेगवेगळी योजना (कर्माच्या ठिकाणी कोठे व कशी करावयाची ही) चांगल्या रीतीने मी सांगितली. ४१०. आता याप्रमाणे असे चांगले महात्म्य असलेले जे ब्रह्मनाम आहे; म्हणून मर्मज्ञ राजा अर्जुना, तूं हे ब्रह्मनाम जाणलेस काय ? ४११. तर या नामाविषयीच तुझी श्रद्धा नेहमी विस्तारलेली असू दे. (कारण) या नामाच्या विनियोगाने झालेले कर्म, जन्ममरणरूपी बंधाला उरु देत नाही. ४१२. ज्या प्रमाणे कर्मामध्ये (या नामाचा) सद्विनियोगासह प्रयोग अनुष्ठिला जातो, तेथे संपूर्ण वेदच अनुष्ठिला असे समजा. ४१३.

हे पार्था, अश्रद्धेने केलेले हवन, दिलेले दान, आचरलेले तप व केलेले कर्म जे असेल; त्याला 'असत्' असे म्हणतात. मरण पावल्यावर (म्हणजे परलोकी) त्याचे फल नाही व इहलोकीहि नाही. २८.

अथवा नामाचा हा मार्ग टाकून, श्रद्धेचा आधार नाहीसा करून व दुराग्रहाचे बल वाढवून; ४१४. मग कोट्यावधी अश्वमेध केले, रत्नांनी भरून पृथ्वीचे दान दिले अथवा एका अंगठ्यावर उभे राहून हजारो वर्षे तपश्चर्या केली, ४१५. तलाव म्हणून समुद्र जरी नवीन बनविले, परंतु फार काय सांगावे ! ते सर्व व्यर्थच आहे. ४१६. ज्याप्रमाणे खडकावर पाऊस पडावा अथवा राखेत जसा होम करावा, अथवा सावलीला जसे आलिंगन द्यावे; ४१७. अथवा अर्जुना, आकाशाला चापटीने मारावे, त्याप्रमाणे तो खटाटोप व्यर्थ गेला. ४१८. घाण्यामध्ये गोटे गाळले असता ज्याप्रमाणे तेल अथवा पेंड कांहीच प्राप्त होत नाही, परंतु स्वतःस दारिद्र्य तेवढे

तेवढें। ठेलेंचि आंगीं ।। १९ ।। गांठीं बांधली खापरी। येथें अथवा पैलतीरीं। न सरोनि जैसी मारी। उपवासीं गा ।। ४२० ।। तैसें कर्मजातें तेणें। नाहीं ऐहिकीचें भोगणें। तेथ परत्रु तो कवणें। अपेक्षावा ।। २१ ।। म्हणौनि ब्रह्मनामश्रद्धा। सांडूनि कीजे जो धांदा। हे असो शिणु नुसधा। दृष्टादृष्टीं तो ।। २२ ।। ऐसें कलुषकरिकेसरी। त्रितापतिमिरतमारी। श्रीवीरवरनरहरी। बोलिलें तेणें ।। २३ ।। तेथ निजानंदा बहुवसा-। माजीं अर्जुन तो सहसा। हरपला चंद्रु जैसा। चांदिणेनि ।। २४ ।। अहो संग्रामु हा वाणिया। मापें नाराचांचिया आणिया। सूनि मांस घे मवणिया। जीवितेंसीं ।। २५ ।। ऐसिया समयीं कर्कशे। भोगीजत स्वानंदराज्य कैसें। आजि भाग्योदयो हा नसे। आणिके ठाईं ।। २६ ।। संजयो म्हणे कौरवराया। गुणा रिझों ये रिपूचिया। आणि गुरुही हा आमुचिया। सुखाचा येथ ।। २७ ।। हा न पुसता हे गोठी। तरी देवो कां सोडिते गांठीं। तरी कैसेनि आम्हां भेटी। परमार्थेंसीं ।। २८ ।। होतों अज्ञानाचां आंधारां। वोसंतीत जन्मवाहरा। तों आत्मप्रकाशमंदिरा-। आंतु आणिलें ।। २९ ।। एवढा आम्हां तुम्हां थोरु। केला येणें उपकारु। म्हणोनि हा व्याससहोदरु। गुरुत्वें होय ।। ४३० ।। तेवींचि संजयो म्हणे चित्तीं। हा अतिशयो या नृपती। खुपेल म्हणौनि किती। बोलत असों ।। ३१ ।। ऐसी हे बोली सांडिली। मग येरीचि गोठी आदरिली। जे पार्थें कां पुसिली। श्रीकृष्णातें ।। ३२ ।। याचें जैसें कां करणें। तैसें मीही करीन बोलणें। ऐकिजो ज्ञानदेवो म्हणे। निवृत्तीचा ।। ४३३ ।।

इति श्रीमद्‌भगवद्‌गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रद्धादिनिरूपणयोगो नाम सप्तदशोऽध्यायः ।। १७ ।।
(श्लोक २८, ओव्या ४३३)
।। श्री सच्चिदानंदार्पणमस्तु ।।

राहतेच; ४१९. पदरात बांधलेली खापरखुंटी नदीच्या अलिकडच्या तीरावरील गांवात अथवा पलीकडच्या तीरावरील गांवात (पैसा म्हणून) न चालल्याकारणाने ज्याप्रमाणे उपाशी मारते, ४२०. त्याप्रमाणे या नामाच्या श्रद्धेशिवाय केलेल्या सर्व कर्मांनी ऐहिक भोग मिळत नाहीत. तेथे परलोकाची कोणी आशा करावी. ४२१. म्हणून ब्रह्मनामावरील श्रद्धा सोडून जो खटाटोप करावयाचा, तो राहू दे. कारण तो इहपरलोकी नसता शीण आहे. ४२२. पापरूपी हत्तीचे (नाश करणारे) सिंह, त्रिविधतापरूपी अंधकाराचे सूर्य, वीरामध्ये श्रेष्ठ, असे जे श्रीनरहरि (श्रीकृष्ण), ते असे बोलले. ४२३. चंद्र जसा चांदण्याने झाकला जातो म्हणजे तद्रूप होतो, तसा तो अर्जुन त्या वेळी अतिशय स्वानंदात एकदम तद्रूप (तल्लीन) झाला. ४२४. अहो, (धृतराष्ट्र राजा,) युद्ध हा वाणी, बाणांची अग्रे हीच कोणी मापे, ती घालून (तो) जीवितासह मांसाचे माप घेतो (मांसाची मोजणी करतो). ४२५. अशा कर्कश वेळेला (अर्जुन) स्वानंद राज्य कसे भोगीत आहे ते पहा ! आज (अर्जुनाशिवाय) दुसऱ्याठिकाणी असा भाग्योदय नाही. ४२६. संजय म्हणतो, हे कौरवांच्या राजा (धृतराष्ट्रा), शत्रूंच्या (देखील) गुणांना पाहून संतोष व्हावा आणि हा अर्जुन तर या वेळी आमच्या सुखाचा (आम्हाला आत्मसुख देणारा) गुरुहि आहे. ४२७. हा (अर्जुन) जर ही गोष्ट न विचारता, तर देवांनी आत्मज्ञानाच्या गाठोड्याची गाठ कशी सोडली असती ? आणि मग परमार्थाचा आम्हाला लाभ कशाने झाला असता ? ४२८. अज्ञानाच्या अंधारात जन्म (मरण) रूपी रस्ता (आपण) तुडवीत होतो, तो त्याने आपणाला आत्मप्रकाशरूपी मंदिरात आणले. ४२९. या अर्जुनाने तुम्हा आम्हावर एवढा मोठा उपकार केला आहे, म्हणून गुरूच्या नात्यानेहि (अर्जुन) व्यासांचा भाऊच आहे. ४३०. त्याचप्रमाणे संजय आपल्या मनात म्हणतो, हे जास्त बोलणे ह्या धृतराष्ट्राला खुपेल म्हणून आपण किती बोलत आहोत ! (बोललो हे फार झाले). ४३१. असे हे अर्जुनाच्या गुणवर्णनाचे भाषण (संजयाने) पुरे केले आणि अर्जुनाने जी गोष्ट श्रीकृष्णनाथाला विचारली होती, ती दुसरीच गोष्ट बोलण्यास आरंभ केला. ४३२. संजयाने, अर्जुनाचे गुणवर्णन करण्याचे सोडून अर्जुनाने श्रीकृष्णास विचारलेली गोष्ट सांगण्यास जसा आरंभ केला, तसे व्याख्यान मीहि करीन, ते श्रोत्यांनी ऐकावे, असे श्री निवृत्तिनाथांचे शिष्य ज्ञानदेव म्हणतात. ४३३.

